

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА

Денєжніков С.С.

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ
У ФІЛОСОФІЇ

Навчально-методичний посібник
для студентів усіх спеціальностей

Суми-2012

УДК 13-05+316.612(075.8)

ББК 87.216я723

Д 33

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
(протокол № від 26 березня 2012 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В. А. Косяк доктор філософських наук, професор;

О.А. Наумкіна кандидат філософських наук, доцент.

Денєжніков С.С.

Д 33 Проблема людини у філософії : навчально-методичний посібник для студентів усіх спеціальностей / С.С. Денєжніков – Суми, 2012. – 114 с.

У навчально-методичному посібнику висвітлені основні засади філософського осмислення місця і ролі людини у світі.

На основі досягнень сучасної філософської думки автор робить спробу висвітлити основні думки і позиції філософів різних часів стосовно проблеми людини в історії філософії, коротко характеризує основні риси буття людини, проблему сенсу життя людини, смерті і безсмертя. Основний акцент приділяється проблемі людини в біосоціокультурному вимірі сучасності.

Призначений для студентів, магістрантів, аспірантів та викладачів.

УДК 13-05+316.612(075.8)

ББК 87.216я723

© Денєжніков С.С., 2012

© Вид-во 2012

ЗМІСТ

Погляд.....	4
Вступ.....	5
1. Проблема людини в історії філософії.....	7
2. Основні риси буття людини.....	32
3. Сенс життя людини. Проблема смерті і безсмертя.....	39
4. Людина у біосоціокультурному вимірі сучасності.....	53
Резюме.....	87
Вправи та завдання.....	90
Список персоналій.....	96
Основні поняття та терміни.....	100
Список основної та додаткової літератури.....	112

ПОГЛЯД...

Май серце, май душу, і будеш повсякчас людиною.

Д. І. Фонвізін

Людина – це істина світу, вінець,
Знає це не кожен, а тільки мудрець.
Чим за загальне щастя марно страждати
– Краще щастя кому-небудь близькому дати.
Краще друга до себе добром прив'язати,
Ніж від пут усе людство звільняти.

Омар Хайям

Тільки тоді станеш людиною, коли навчишся бачити людину в іншому.

О.М. Радіщев

У людстві завжди живе прагнення до ідеалу. Але лише мала частина цього прагнення відкрито проявляється у дії. Усьому іншому призначено втілитися в невидимих проявах, цінність яких проте тисячократно перевищує цінність тієї діяльності, яка привертає до себе увагу. Невидиме співвідношення з видимим, як глибоке море – з хвилями, що борознять його поверхню. Приховані сили добра втілені в тих людях, для яких безпосереднє особисте служіння стало додатковою роботою, оскільки вони не можуть зробити її основною справою свого життя.

А. Швейцер

Людина має бути розумна, проста, справедлива, смілива і добра. Тільки тоді вона має право носити це високе звання – Людина.

К.Г. Паустовський

Добре бути ученим, поетом, воїном, законодавцем і будь-ким, але погано не бути при цьому людиною.

В.Г. Белінський

Людина-то мала, а будинок її–Всесвіт.

Варрон

ВСТУП

Прогулюючись коридорами Бостонського музею вишуканих мистецтв, кожна пересічна людина завжди звертає увагу на картину відомого французького художника Поля Гогена, на якій зображені історичні етапи розвитку людського роду. Але увагу відвідувачів привертає не стільки малюнок, скільки невеличкий надпис на картині «D'où venons nous? Que sommes nous? Où allons nous?» (Звідки ми? Хто ми? Куди ми йдемо? – *франц.*). Хто така людина, в чому сенс її життя, для чого вона живе? – ці та інші питання називають вічними питаннями філософії, і впродовж століть мудреці всього світу намагалися знайти відповіді на ці запитання.

Людина є найвеличнішим феноменом світу. Лише людині властива здатність до пізнання, лише вона розуміє категорії добра і зла, кохання і ненависті, прекрасного і потворного тощо. У людині зосереджена неймовірна кількість прихованого, таємничого. Вона – запаморочливої складності кросворд, найбільша загадка із загадок. Її дії частенько не піддаються раціональному тлумаченню і адекватній оцінці, принаймні, за допомогою існуючої теорії та методології.

Людина – унікальне творіння природи, суспільства і самої себе. Людина – «найдивніше з див», з її неповторністю, з різноманітними біологічними, соціальними, культурними, моральними, психологічними рисами є об'єктом вивчення багатьох наук.

Філософія на основі узагальнених досягнень, здобутих різними науковими дисциплінами, має специфічне бачення людини. Вона вивчає людину як суще особливого роду, осмислює питання про природу, буття, сутність і велетенські духовні ресурси людини.

Про важливість вивчення людини в філософії свідчить той факт, що сформувалась навіть спеціальна дисципліна – філософська антропологія, тобто філософське вчення про людину.

Тисячі років людина виступає як об'єкт наукового і позанаукового знання, літератури, мистецтва, залишаючись у своїй природній і соціальній інстанції свого роду *Terraincognita*.

Питань про людину завжди більше ніж відповідей. Проблематика філософської антропології актуалізується всім ходом розвитку сучасної людини і соціоприродного місця її існування.

На основі досягнень сучасної філософської думки автор робить спробу висвітлити основні думки і позиції філософів різних часів стосовно проблеми людини в історії філософії, коротко характеризує основні риси буття людини, проблему сенсу життя людини, смерті і безсмертя. Основний акцент приділяється проблемі людини в біосоціокультурному вимірі сучасності.

Матеріали посібника призначені для вивчення теми «Проблема людини у філософії» змістовного модулю «Соціальна філософія», що вивчається в курсі філософії вищих навчальних закладів України.

Посібник стане у пригоді студентам, магістрантам, аспірантам та викладачам, усім, хто цікавиться проблемами людини у філософії. Матеріал навчально-методичного посібника допоможе сучасному студентові знайти найбільш корисні орієнтири не лише у повсякденному житті, але й у навчанні і в предметній діяльності.

Ad cogitandum et agendum homo natus est!

1. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Перші уявлення про людину виникають задовго до появи філософії. На початкових етапах розвитку людського суспільства йому були притаманні міфологічні і релігійні форми самосвідомості. В оповіданнях, розповідях, міфах та легендах розкривається розуміння природи, призначення і сенс життя людини і її буття. Кристалізація філософського розуміння людини відбувається на базі закладених в них уявлень, ідей, образів і понять, і в діалозі між філософією, яка тільки зароджується і міфологією. Таким чином перші вчення про людину починають виникати на теренах Стародавнього Сходу.

Проблема людини у філософії Стародавнього Сходу

Філософська традиція вчень про людину представлена в Стародавній Індії в пам'ятці літератури – *Ведах*, в яких виражено одночасно міфологічний, релігійний і філософський світогляд. В них розкриваються проблеми моральності людини, а також шляхи і способи звільнення її від світу об'єктів і пристрастей. Людина вважається більш досконалішою і моральнішою, чим більше вона досягає успіху у справі такого звільнення. Останнє, у свою чергу здійснюється за допомогою розчинення індивідуальної душі (атмана) у світовій душі, в універсальному принципі світу (брахмані). Людина вважається частиною світової душі. У вченні про переселення душі (сансара) межа між живими істотами (рослинами, тваринами, людиною) і богами виявляється прохідною і рухливою. Важливо підкреслити, що людині властиве прагнення до свободи, до позбавлення від пристрастей і пут емпіричного буття з його законами сансари-карми.

Філософи Стародавнього Китаю створили самобутнє вчення про людину. Один з найбільш відомих представників китайської філософії –

Конфуцій(бл. 551-479 рр. до н.е.), створив концепцію «неба», яка означає не лише частину природи, а й вищу духовну силу, що визначає розвиток світу і людини. Проте в центрі його філософії не небо, не природний світ взагалі, а людина, її земне життя і існування, тобто вона носить зачатки антропологізму. Конфуцій звертає увагу перед усім на моральну поведінку людини. Він стверджує, що наділена небом певними етичними здібностями, людина повинна діяти у згоді з моральним законом – дао і удосконалювати ці здібності у процесі навчання. Метою навчання є досягнення рівня «ідеальної людини», «благородної людини» (цзюнь-цзи), концепцію якої вперше розробив Конфуцій. Щоб наблизитися до цзюнь-цзи, кожен повинен наслідувати цілий ряд етичних принципів. Центральне місце серед них належить концепції жень (людяність, гуманність, любов до людей), яка виражає закон ідеальних стосунків між людьми в сім'ї і в державі відповідно до правила «не роби людям того, чого не побажаєш собі». Особливу увагу Конфуцій приділяє принципу сяо (синівська шанобливість і повага до батьків і старших), що є основою інших добродітностей і найефективнішим методом управління країною, що розглядається як «велика сім'я». Значну увагу він приділяв також таким принципам поведінки, як етикет, справедливість та ін.

Разом з вченням Конфуція і його послідовників в старокитайській філософії слід виокремити і інший напрям – даосизм. Засновником його є **Лао-цзи**(6-5 ст. до н.е.). Початковою ідеєю даосизму служить вчення про **дао** (шлях, дорога) – це невидимий, всюдисущий, природний і спонтанний закон природи, суспільства, поведінка і мислення окремої людини. Людина повинна слідувати у своєму житті принципу дао, тобто її поведінка повинна узгоджуватися з природою людини і всесвітом. При дотриманні принципу дао можлива бездіяльність, недіяння, що призводить проте до повної свободи, щастя і процвітання.

Характеризуючи давньосхідну філософію людини, зазначимо, що найважливішою її рисою є орієнтація особи на вкрай шанобливе і гуманне ставлення як до соціального, так і природному світу. В той же час ця

філософська традиція орієнтована на вдосконалення внутрішнього світу людини. Поліпшення громадського життя, порядків, устоїв, управління і т. д. зв'язується передусім зі зміною індивіда і пристосуванням його до суспільства, а не зі зміною зовнішнього світу і обставин. Людина сама визначає шляхи свого вдосконалення і є своїм богом і рятівником. Не можна при цьому забувати, що характерною рисою філософського антропологізму є трансценденталізм – людина, її світ і доля неодмінно зв'язуються з трансцендентним (поза межним) світом.

Філософія людини Давнього Сходу зробила величезний вплив на наступний розвиток вчень про людину, а також на формування способу життя, способу мислення, культурних зразків і традицій країн Сходу. Суспільна і індивідуальна свідомість людей в цих країнах досі перебуває під впливом зразків, уявлень і ідей, сформульованих в той далекий період.

Людина у філософії Стародавньої Греції. Космоцентризм.

Антична Греція поклала початок західноєвропейської філософської традиції взагалі і філософської антропології зокрема. У старогрецькій філософії спочатку людина не існує сама по собі, а лише в системі певних стосунків, що сприймаються як абсолютний порядок і космос. З усім своїм природним і соціальним середовищем, сусідами і полісом, неживими і одушевленими предметами, тваринами і богами вона живе у єдиному, нероздільному світі. Навіть боги, що також знаходяться усередині космосу, є для людей реальними дійовими особами. Само поняття космосу тут має людський сенс, в той же час людина мислиться як частина космосу, як мікрокосм, що є віддзеркаленням макрокосмосу, який розуміється як живий організм. Саме такі погляди на людину у представників *Мілетської школи*, які стояли на позиціях гілозоїзму, тобто заперечували межу між живим і неживим і вважали універсум одушевленим.

Поворот до власне антропологічної проблематики пов'язаний з критичною і просвітницькою діяльністю софістів і творцем філософської етики **Сократом**(бл. 469-399 рр. до н.е.).

Початковий принцип софістів, сформульований їх лідером **Протагором**(480-410 рр. до н.е.), наступний: «Міра усіх речей – людина, існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують».

У концепції софістів слід звернути увагу передусім на три моменти: 1) релятивізм і суб'єктивізм в розумінні таких етичних феноменів, як благо, добродієність, справедливість і так далі; 2) у буття як головну дійову особу вони вводять людину; 3) уперше процес пізнання вони наповнюють екзистенціальним сенсом і обґрунтовують екзистенціальний характер істини.

Для **Сократа**(бл. 469-399 рр. до н.е.)основний інтерес представляє внутрішній світ людини, її душа і добродієність. Він уперше обґрунтовує принцип етичного раціоналізму, стверджуючи, що «добродієність є знання». Тому людина, яка пізнала, що таке добро і справедливість, не поступатиме погано і несправедливо. Завдання людини якраз і полягає в тому, щоб завжди прагнути до моральної досконалості на основі пізнання істини. І передусім вона зводиться до пізнання самої себе, своєї моральної суті і її реалізації. Усім своїм життям Сократ намагався реалізувати моральний пафос своєї філософії людини, а сама його смерть, коли він заради затвердження справедливості відмовився від життя, явилася апофеозом його моральної філософії.

Дещо іншої точки зору стосовно сутності людини дотримувався **Демокрит**(бл. 460-370 рр. до н.е.). Він – представник матеріалістичного монізму у вченні про людину. Людина, за Демокритом, – це частина природи, і, як вся природа, вона складається з атомів. З атомів же складається і душа людини. Разом із смертю тіла знищується і душа. На відміну від такого матеріалістичного погляду на душу людини його етична концепція носить делікатніший характер. Мета життя, за ним, – щастя, але воно не зводиться до тілесних насолод і егоїзму. Щастя – це передусім радісний і хороший настрій – евтюмія. Найважливіша її умова – міра, дотримати яку

допомагає людині розум. Як стверджував Демокрит, «бажати надмірно личить дитині, а не чоловікові», мужньою ж людиною є той, хто сильніший за свої пристрасті.

На відміну від Демокрита *Платон* (428-347 рр. до н. е.) стоїть на позиції антропологічного дуалізму душі і тіла. Але саме душа є субстанцією, яка робить людину людиною, а тіло розглядається як ворожа їй матерія. Тому від якості душі залежить і загальна характеристика людини, її призначення і соціальний статус. На першому місці в ієрархії душ знаходиться душа філософа, на останньому – душа тирана. Це пояснюється тим, що душа філософа найбільш мудра і сприйнятлива до знання, а це і є головним в характеристиці суті людини і її відмінності від тварини.

Людська душа постійно тяжіє до трансцендентного світу ідей, вона вічна, тіло ж смертне. Це вчення про подвійний характер людини здійснило вплив на середньовічне релігійне вчення про неї. У єдності і протилежності душі і тіла знаходиться, за Платоном, вічний трагізм людського існування. Тілесність ставить людину в тваринний світ, душа прославляє її над цим світом, тіло – це матерія, природа, душа ж спрямована у світ ідей. Пізніше цей трагізм стане одним з істотних моментів російської релігійної філософської антропології.

У концепції *Аристотеля* (384-322 рр. до н. е.) людина розглядається як істота громадська, державна, політична. І ця соціальна природа людини відрізняє її і від тварини, і від «недорозвинених в моральному сенсі істот», і від «надлюдини». Із цього приводу він пише, що «той, хто не здатний вступати в спілкування або, вважаючи себе істотою самовдоволеною, не відчуває потреби ні в чому, вже не складає елементу держави, стаючи або твариною, або божеством». Ще одна ознака людини – її розумність, «людина і є в першу чергу розум». Таким чином, людина, за Аристотелем, – це громадська тварина, наділена розумом. Соціальність і розумність – дві основні характеристики, які відрізняють її від тварини.

Також слід додати, що Аристотель впритул підходить до формулювання положення про діяльнісну суть людини. Він, зокрема, пише, що добродієсне життя людини має прояв в діяльності, в якій ув'язнена і єдина можливість самореалізації особи.

Нова сторона філософського антропологізму з'являється в епоху розкладання старогрецького суспільства. На перший план тут виступають проблеми людини, пов'язані з соціальним і моральним занепадом, втратою екзистенціальних цінностей і сенсу життя людей. У цій ситуації на передній план висувається інтелектуально-терапевтична функція філософії. Особливо яскраво вона виражена у вченні *Епікура* (342-271 рр. до н.е.), який стверджував, що подібно до того, як медицина допомагає лікувати тіло людини, філософія повинна допомагати лікувати її душу. У плані співвідношення індивіда і суспільства Епікур стоїть на позиціях методологічного і соціально-етичного індивідуалізму. Початковий пункт розгляду суспільства і людини – це індивід. Соціум – це лише засіб для задоволення потреб окремої людини, її бажань і блага.

На сам кінець зазначимо, що старогрецька філософська антропологія, як і давньосхідна, несе на собі відбиток міфології і релігії і розвивається у безпосередньому діалозі з ними.

Так само, як давньосхідна філософія людини зробила величезний вплив на увесь наступний її розвиток у рамках східної традиції, старогрецька філософська антропологія є початком і джерелом західноєвропейської традиції у філософії людини. В цілому представники різноманітних шкіл Стародавньої Греції сформували систему філософських поглядів – *космоцентризм*, згідно якого світ сприймається як космос, різноманітний, гармонійний і одночасно вселяючий страх невідомого. Усі явища розглядаються крізь призму космосу.

Проблема людини у Середньовічній філософії. Геоцентризм.

В середні віки людина розглядається передусім, як частина світового ладу, встановленого Богом. А уявлення про її саму, як це виражено в християнстві, зводиться до того, що людина є «образ і подібність Бога». Але згідно цієї точки зору в реальності ця людина внутрішньо роздвоєна внаслідок її гріхопадіння, тому вона розглядається як єдність божественної і людської природи, яка знаходить своє вираження в особі Христа. Оскільки кожен спочатку має божественну природу, він має можливість внутрішнього залучення до божественної «благодаті» і тим самим робитися «надлюдиною».

В соціальному плані в середні віки людина проголошується пасивним учасником божественного порядку і є істотою тваринною і нікчемною по відношенню до Бога. На відміну від античних богів, як би споріднених людині, християнський бог стоїть над природою і людиною, є їх трансцендентним творцем і творчим початком. Головне завдання для людини полягає в тому, щоб залучитися до бога і набути порятунку в день страшного суду. Тому уся драма людської історії виражається в парадигмі: гріхопадіння – спокутування. І кожна людина покликана реалізувати це, порівнюючи свої вчинки з Богом. У християнстві кожен сам за себе відповідає перед Богом.

Видатним представником середньовічної християнської філософії є *Августин Блаженний* (354-430 рр.). Не лише його онтологія і вчення про бога як абсолютне буття, але і вчення про людину багато чого бере від Платона. Людина – це протилежність душі і тіла, які є незалежними. Проте саме душа робить людину людиною. Це власна, іманентна її субстанція. Те, що Августин вносить нового з цього питання, – розвиток людської особистості, який він розглядає в «Сповіді». Тут ми знаходимо і психологічний самоаналіз, і показ суперечливого характеру розвитку особистості, і вказівку на темні безодні душі. Вчення Августина вплинуло на наступне формування екзистенціалізму, представники якого розглядають його як свого попередника.

На відміну від Августина **Фома Аквінський**(1225-1274 рр.) використовує для обґрунтування християнського вчення про людину філософію Арістотеля. Людина – це проміжна істота між тваринами і ангелами. Вона представляє єдність душі і тіла, але саме душа є «двигуном» тіла і визначає суть людини. На відміну від Августина, для якого душа є незалежною від тіла і тотожною з людиною, для Фоми Аквінського людина є особова єдність того і іншого. Душа – нематеріальна субстанція, але отримує своє остаточне здійснення тільки через тіло.

Представники філософії Середньовіччя створили концепцію **теоцентризму**, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела усього життя і будь-якого блага. При цьому основою моральності служить шанування і служіння Богові, а наслідування і уподібнення йому вважається вищою метою людського життя.

Людина у філософії Відродження. Гуманізм. Антропоцентризм.

Філософська антропологія епохи Відродження формується під впливом капіталістичних відносин, які тільки зароджувалися, наукового знання і нової культури, що дістала назву гуманізм. **Гуманізм**(від лат. humanus –людяний) – світогляд, в центрі якого знаходиться ідея людини як вищої цінності, стверджується цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя, розвиток, прояв своїх здібностей та ін.

Якщо релігійна філософія Середньовіччя вирішувала проблему людини в містичному плані, то філософія епохи Відродження (Ренесансу) ставить людину на земну основу і на цьому ґрунті намагається вирішити її проблеми. В протилежність вченню про первинну гріховність людини вона затверджує природне прагнення її до добра, щастя і гармонії. Їй органічно властиві гуманізм і антропоцентризм. У філософії цього періоду Бог не заперечується повністю. Але, незважаючи на пантеїзм, філософи роблять своїм знаменням не його, а людину. Уся філософія виявляється проїнята пафосом гуманізму, автономії людини, вірою в її безмежні можливості. Ідеї представників

філософії Відродження сформували світогляд який отримав назву – **антропоцентризм**, згідно якого людина є центром Всесвіту і метою всіх здійснюваних подій у світі. Свого апогею ідея антропоцентризму досягла у німецькій класичній філософії.

Так, згідно **Піко делла Мірандолли** (1463-1494 рр.), людина займає центральне місце у всесвіті. Центральною ідеєю Мірандоли виступає особливе становище людини в світотворенні в силу того, що вона відноситься до всього земного і небесного, вищого і нижчого, має свободу вибору, які надають їй космічну незакріпленість, творчу здатність до самовизначення, сподобляючись до бога. В більш пізній творчості Мірандола відкидає астральний детермінізм на користь свободи людської волі, чинячи значний вплив на подальший розвиток натурфілософії.

У філософській антропології цього періоду вже досить виразно відчутні мотиви індивідуалізму, егоїзму і утилітаризму, пов'язані з капіталістичними суспільними стосунками, і пануванням приватного інтересу. Так, **Лоренцо Валла** (1406-1457 рр.) з усією впевненістю заявляє, що розсудливість і справедливість зводяться до вигоди індивіда, на першому місці повинні стояти свої власні інтереси, а на останньому – батьківщина. І взагалі, на його думку, зберігає свою силу відомий вислів «там для мене батьківщина, де добре».

Вплив панування приватного інтересу на уявлення про людину, мотиви її поведінки і життєві установки з усією очевидністю виражені в концепції **Т. Гоббса** (1588-1679 рр.). В протилежність Аристотелю він стверджує, що людина за природою своєю – істота не громадська. Навпаки, «людина людині – вовк» (homo homini lupus est), а «війна всіх проти всіх» є природним станом суспільства. Його методологічний індивідуалізм і номіналізм тісно пов'язані з соціологічним і етичним індивідуалізмом. Глибинною ж основою такого стану є загальна конкуренція між людьми в умовах нових економічних відносин. Сам він в зв'язку з цим пише: «людське життя може бути

порівнянне зі змаганням у бігу... єдина мета і єдина нагорода кожного з учасників, це – виявитися попереду своїх конкурентів».

Вплив розвитку науки на уявлення про людину і обумовлений нею антропологічний раціоналізм яскраво виявляються у філософських поглядах **Б. Паскаля**(1623-1662 рр.), який стверджував, що уся велич і гідність людини «в її здатності мислити».

Проте засновником новоевропейського раціоналізму загалом і антропологічного раціоналізму зокрема по праву вважається **Р. Декарт**(1596-1650 рр.). Згідно з ним, мислення є єдино достовірним свідченням людського існування, що витікає вже з його засадничої тези: «мислю, отже, існую» («*cogito ergo sum*»). Крім того, у філософа спостерігається антропологічний дуалізм душі і тіла, розгляд їх як двох різноякісних субстанцій, що мали велике значення для розробки психофізичної проблеми. Згідно з Декартом, тіло є свого роду машиною, тоді як свідомість впливає на нього і, у свою чергу, випробовує на собі його вплив.

Цей механістичний погляд на людину, що розглядається в якості машини, отримав широке поширення в той період. Прапором такої концепції може служити назва роботи **Ж. Ламетрі**(1709-1751 рр.) – «Людина-машина», в якій представлена точка зору механістичного матеріалізму на людину. Згідно з ним, існує лише єдина матеріальна субстанція, а людський організм – це машина, що самостійно заводиться, подібна до годинникового механізму. Подібний погляд характерний для усіх французьких матеріалістів XVIII ст. (П. Гольбах, К.А. Гельвецій, Д. Дідро).

Інша, відмінна риса їх філософської антропології – розгляд людини як продукту природи, абсолютно детермінованого її законами, так що вона «не може – навіть в думці вийти з природи». Стоячи на принципах послідовного механістичного детермінізму, вони, звичайно, не могли ні якою мірою визнати свободу волі людини. Ще одна характерна риса цих мислителів полягала в тому, що, критикуючи християнський догматизм про первинну

гріховність людини, вони стверджували, що людина за своєю природою спочатку добра і не гріховна.

Проблема людини у німецькій класичній філософії

Основоположник німецької класичної філософії **I. Кант** (1724-1804 рр.) ставить людину в центр філософських досліджень. Для нього питання «Що таке людина?» є основним питанням філософії, а сама людина – «найголовніший предмет у світі». Подібно до Декарта, Кант стоїть на позиції антропологічного дуалізму, але його дуалізм – це не дуалізм душі і тіла, а морально-природний дуалізм. Людина, за Кантом, з одного боку, належить природній необхідності, а з іншої – моральній свободі і абсолютним цінностям. Як складова частина чуттєвого світу явищ вона підпорядкована необхідності, а як носій духовності – вона вільна. Але головна роль відводиться Кантом моральній діяльності людини.

Кант прагне затвердити людину в якості автономного і незалежного початку і законодавця своєї теоретичної і практичної діяльності. При цьому початковим принципом поведінки має бути категоричний імператив – формальне внутрішнє веління, вимога, заснована на тому, що всяка особа є самоціллю і самодостатня, і тому не повинна розглядатися ні в якому разі як засіб здійснення яких би то не було, навіть дуже благих завдань.

Людина, пише Кант, «за природою зла», але в той же час вона має і завдатки добра. Завдання морального виховання і полягає в тому, щоб добрі завдатки змогли взяти верх над спочатку властивою людині схильністю до зла. Хоча зло спочатку переважає, але завдатки добра дають про себе знати у вигляді відчуття провини, яке опановує людей. Тому нормальна людина, по Канту, «ніколи не вільна від провини», яка складає основу моралі. Людина, яка завжди права і у якої завжди спокійна совість, така людина, не може бути моральною. Основна відмінність людини від інших істот – самосвідомість. З

цього факту витікає і егоїзм як природна властивість людини, але філософ виступає проти егоїзму, в яких би формах він не проявлявся.

Антропологічна концепція **Й.В.Ф. Гегеля**(1770-1831 рр.), як і вся його філософія, пройнята раціоналізмом. Сама відмінність людини від тварини полягає передусім у мисленні, яке повідомляє всьому людському його людяність. Він з найбільшою силою виразив положення про людину як суб'єкта духовної діяльності і носія загальнозначущого духу і розуму. Особа, на відміну від індивіда, починається тільки з усвідомлення людиною себе як істоти «нескінченної, загальної і вільної». В соціальному плані його вчення яскраво виражає методологічний і соціологічний колективізм, тобто принцип пріоритету соціального цілого над індивідом.

На відміну від німецького ідеалізму матеріаліст **Л. Фейєрбах**(1804-1872 рр.) затверджує самоцінність і значущість живої, емпіричної людини, яку він розуміє, передусім, як частину природи, чуттєво-тілесну істоту. Антропологічний принцип, що є стержнем всієї його філософії, припускає саме таке розуміння людини. Антропологічний монізм Фейєрбаха спрямований проти ідеалістичного розуміння людини і дуалізму душі і тіла і пов'язаний з утвердженням матеріалістичного погляду на її природу. Але саму людину Фейєрбах розуміє занадто абстрактно. Його людина виявляється ізольованою від реальних соціальних зв'язків, стосунків і діяльності. В основі його філософської антропології лежать стосунки між Я і Ти, при цьому особливо важливими в цьому плані виявляються стосунки між чоловіком і жінкою.

Концепт «надлюдини» Ф. Ніцше

Достатньо цікавими ідеями про проблему людини були думки німецького філософа **Ф. Ніцше**(1844-1900 рр.). Його ідея надлюдини, яка була поставлена на протиположність загальній людській направленості філософії попередніх поколінь, поставила автора в становище ізгоя сучасної йому наукової думки. Однак, подальший розвиток філософії, особливо ХХ

століття показав, що ідея надлюдини зовсім не є чужою для суспільства, яке розвивалося в той час. Філософія Ф. Ніцше відрізняється новаторством, нетрадиційністю, неординарністю, різкістю і категоричністю, але в той же час своєчасністю та логічною обґрунтованістю. *Надлюдина* – ідеал людини, позбавленої багатьох моральних заборон і наділеної майже безмежними правами, те, до чого повинна прагнути кожна зі «звичайних» людей.

Філософія Ф. Ніцше має морально-етичну основу, яка на сьогодні досить актуальна і викликає вагомий інтерес не лише для філософів. В боротьбі з матеріалізмом «філософи життя» спробували використовувати незведеність біологічних явищ до законів класичної механіки. Поняття матерії було замінено поняттям «життя», «живої матерії», яка в філософському трактуванні має значення психіки, переживання. Рациональні суб'єктно-об'єктні відносини замінюються суб'єктно-суб'єктними, людина починає розглядатися як суб'єкт спілкування.

У філософії Ніцше життя – це людське життя, де людина стає на головне місце, стає мірилом всього буття. Людина розглядається не як безпристрасно-теоретична істота, а як об'єктивно зацікавлена в меті і завданнях своєї діяльності, як єдина істота, здатна до моральної оцінки. Надлюдина – це вищий біологічний тип, який відноситься до людини, як та відноситься до мавпи. Ніцше був проти будь-яких проявів масової свідомості, його надлюдина – гармонійна людини, яка сполучає в собі фізичну досконалість, високі моральні та інтелектуальні якості.

Людина у філософії марксизму

Узагальнюючи і аналізуючи проблеми людини і суспільства, *Карл Маркс*(1818-1883 рр.)і *Фрідріх Енгельс*(1820-1895 рр.) формують повністю нову концепцію людини, суспільства, світу. Новизна концепції полягає в тому, що, по-перше, теорія людини виростає зі світського, нерелігійного світорозуміння, як його невід'ємна частина, що справляє зворотний вплив, стимулюючи дальший розвиток світського світорозуміння. Буття світу і

людини з її духовністю та свободою вичерпує все суще. Немає нічого надприродного. Людина не лише актор, але й автор своєї історичної і світової драми, корені якої сягають в історію праці. По-друге, в теорії людини докорінно переосмислені основи людської суб'єктивності. Попередня філософія основою людини вважала ідеальну якість (свідомість), і якщо матеріаліст Людвіг Фейєрбах уявляв її у вигляді споглядання, а Іммануїл Кант, Георг Гегель та інші – у вигляді чисто духовної активності, світ поставав у вигляді об'єкта, продукту суб'єктивності, духу, то в концепціях Карла Маркса і Фрідріха Енгельса основу людини, її суб'єктивність становить предметно-чуттєва, природоперетворююча матеріально-виробнича практична діяльність.

Вперше практика охоплюється філософським розумінням людини та суспільства, стає наріжним каменем у творенні матеріалістичної теорії історичного процесу. Практика – не що інше, як процес життєдіяльності людини, процес суспільного виробництва і відтворення людини, зв'язує людину з об'єктивним світом, стає універсальним способом опосередкування взаємодії людини з природою та іншими людьми. Практикою задовольняються всі людські потреби – і в матеріальних благах, і в засобах зв'язку, і в свідомості як суто людському засобі орієнтування в світі. З виникненням опосередкування трудовою діяльністю зв'язку людини з природою дослідники відкривають соціальність як справжнє людське начало. В процесі трудової діяльності людина вступає у суспільні відносини з іншими людьми. В суспільних відносинах людина формує свою суть, що стає не природною, а соціальною суттю. Людина – суспільно-виробнича істота. Як суб'єкт діяльності людина – суспільна (а не лише біологічна) істота. У єдності сутнісного і суб'єктивного визначення людина – предметно-соціально-діяльнісна істота. Цим виражено історико-матеріалістичне розуміння основи буття людини. Свідомість, духовність розуміються Карлом Марксом як вторинне визначення людини. Духовність – необхідна властивість людського існування. В історії суспільства діють люди,

обдаровані свідомістю, розважливо чи під впливом пристрастей, прагнуть до певної мети. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру чи бажаної мети.

Матеріалістичне переосмислення суб'єкта і суті людини – ключ до філософського переосмислення світу, всього суцього. Для попередників Маркса людина – продукт природи; природа сприймалась лише як об'єкт людського споглядання, а людина, як споглядаюча істота. Філософія марксизму сприймає ідею важливості природи у житті людини, але природа перестає бути лише колискою людини: бесперервно змінюється людиною у процесі її трудової діяльності. Змінюючи природу за її законами, реалізуючи в ній мету, потреби та здатності, людина історіоризує, суб'єктивує природу, залучаючи її до свого світу.

Людина у вченнях російських революційних демократів XIX ст.

В історії російської філософії можна виділити два основні напрями, що стосуються людини – матеріалістичні вчення революційних демократів (В. Белінського, О. Герцена, М. Чернишевського та ін.) таконцепції представників релігійної філософії (М. Федорова, В. Соловйова, М. Бердяєва та ін.) мова про яких піде пізніше.

У розвитку філософських поглядів **В. Г. Белінського** (1811-1848 рр.) проблема людини поступово набуває первинного значення. При цьому досягнення свободи і незалежності особи він зв'язує з соціальними перетвореннями, стверджуючи, що вони можливі тільки в суспільстві, «заснованому на правді і доблесті». Обґрунтування і затвердження необхідності розвитку особистості і її захисту приводять Белінського до критики капіталізму і релігії і захисту ідей утопічного соціалізму і атеїзму.

Захист ідей «російського соціалізму» виходячи з необхідності звільнення людини трудящої, зробив **О.І. Герцен** (1812-1870 рр.). Його антропологія раціоналістична: людина вийшла з «тваринного сну» саме завдяки розуму. І чим більше відповідність між розумом і діяльністю, тим більше вона почуває себе вільною. В питанні про формування особи він

стояв на позиції її взаємодії з соціальним середовищем. Зокрема, він писав, що особа «створюється середовищем і подіями, але і події здійснюються особами і носять на собі їх відбиток».

У роботі «Антропологічний принцип у філософії» **М.Г. Чернишевський** (1828-1889 рр.) затверджує природно-моністичну суть людини. Людина – вищий твір природи. На погляди Чернишевського вплинуло вчення Фейєрбаха, і багато недоліків останнього властиві також і Чернишевському. Хоча, на відміну від Фейєрбаха, він вводить у вчення про людину соціальні аспекти людського існування, зокрема зв'язує вирішення проблеми людини з перетворенням суспільства на соціалістичних началах. Як і усім представникам натуралістичного напрямку філософії людини, йому властиве і натуралістичне трактування духовної життєдіяльності людини.

Ірраціоналістичні концепції людини ХХ століття

Як особливий напрям досліджень, що цілеспрямовано вивчає проблему сутності і структури суті людини, філософська антропологія виникла в 20-х роках ХХ століття. Це було обумовлено пильним інтересом філософської думки до питання про визначальні критерії, що є істинно вирішальними в людській поведінці, і які з конфліктуєчих диспозицій актуальної поведінки людини (природа або соціум) входять в нормативні поняття її родової суті і людського потенціалу.

Одним з родоначальників сучасної філософської антропології був відомий німецький мислитель **Макс Шелер** (1874-1928 рр.) У ряді своїх робіт він констатує кризисність розвитку сучасної йому західноєвропейської культури і намагається знайти і показати вихід з цього стану кризи. Криза суспільства, соціальні протиріччя і інші колізії для М. Шелера – прояв кризи людини. Головну причину такого становища людини він бачить в існуючому розмежуванні її вивчення різними, малопов'язаними один з одним, напрямками антропологічної думки: теологічним, філософським, природничонауковим.

Філософський різновид антропології максимально сконцентрований на уявленні про самосвідомість людини, а природничонаукова антропологія (усі галузі природознавства і генетична психологія) дають лише уявлення про людину як досить пізній підсумок розвитку Землі, як істоту, яка відрізняється від попередніх її форм у тваринному світі тільки мірою складності з'єднання енергій і здібностей, які вже зустрічаються в нижчій, в порівнянні з людською, природі. І в зв'язку з цим він вважав необхідним створення такої наукової системи людинознавства – філософської антропології, яка могла б з'єднати конкретне вивчення різних сфер буття людини з цілісним філософським його осмисленням.

Завдання філософської антропології, вважає М. Шелер, показати як із структури людського буття витікають усі звершення і справи людини: мова, совість, держава, наука, міфи, ідеї і багато чого іншого, що характеризує людину.

М. Шелер формулює предмет філософської антропології. З його точки зору, філософська антропологія – це наука про сутність і структуру суті людини. Характеризуючи вклад М. Шелера в створення і осмислення філософської антропології, звернемо увагу на два найважливіші положення його вчення: по-перше, для М. Шелера первинним в системі «людина-суспільство» є людина як деякий центр, в якому перетинаються її різні зв'язки зі світом. Він намагається знайти і визначити суть цього центру – персонального буття людини, зрозуміти одиничність (унікальність), самовизначеність (свободу) і саморегуляцію (цілісність) людини як центру світу; по-друге, антагонізм особи і суспільства, так само як і саморозірваність особи визначають шелерівське уявлення про людину як про істоту, в якій перетинаються дві її сфери (атрибути). Цими двома атрибутами, що становлять суть людини, є: «пориви» – деяке вітальне ядро (це потяги, афекти людини, тобто усе, що несе собою природне, органічне в житті) і «дух», як єдність того, що іменують розумом і переживаннями (це доброта, любов,

розкаяння, шанування – все те, що є свобода, відчуженість від примусу, тиски від органічного життя).

Таким чином, людина, займаючи центральне місце у філософії М. Шелера, є духовною істотою, а основними принципами буття людини виступають могутній, але сліпий життєвий порив і всеосягаючий, але немічний дух.

Його філософія зробила величезний вплив на розвиток філософії життя і екзистенціалізму. Вона згодом вилилася в окремі філософсько-антропологічні теорії – біологічну, психологічну, культурну і інші.

З усього різноманіття філософсько-антропологічних теорій вичленуємо і розглянемо три основні її гілки: біологічну, культурну і релігійну, щоб охарактеризувати сучасний стан і проблеми філософської антропології.

Біологізаторські концепції людини. А. Гелен

Біологічна, або натуралістична методологія вивчення людини займає видне місце в сучасній філософській антропології. Цей підхід характеризується тим, що при розгляді родової суті людини гіпостазуються закономірності властиві її поведінці, що складаються виключно в процесі філогенезу. На цій підставі робиться висновок про незмінну біологічну природу людини. Оскільки філософи натуралістичної орієнтації виходять з культури природи, космосу, то відповідно до їх поглядів суть людини не в тому, що людина в першу чергу розумна істота, а в тому, що вона – істота біологічна.

Одним з найавторитетніших прибічників цього підходу був відомий німецький філософ *Арнольд Гелен* (1904-1976 рр.) Гелен у своїй філософії виходить з положення, що людина – це тварина, біологічна неспеціалізованість якої робить її «неповноцінною» істотою тому, що вона (на відміну від інших тварин) погано оснащена інстинктами і не може вести чисто природне існування, а її інтелект і спосіб життя обумовлені тілесно-анатомічно.

Неповноцінність оголошується джерелом людської активності, діяльності, яка є компенсацією первинної біологічної неповноцінності, неспеціалізованості людини. Людина може виявити свою активність усюди: на екваторі, на полюсі, у воді, на суші, під землею, в космосі. Межею життя для тварин є їх середовище мешкання, а у людини це – культура. Саме культура компенсує природні недоліки людини

Специфічна людська біологія робить людину відкритою світу. Щоб вижити, людина, за Геленом, повинна діяти, створювати різні соціальні інститути, організації, норми і моделі поведінки. Культура (держава і інші соціальні інститути) знімає надлишок спонукань людини, частково нейтралізуючи цю ворожість людини до інших людей. А. Гелен розвиває думку про те, що людина обтяжена потребою вирватися з під тиску зовні (світу культури), ця потреба закладена в ядрі про конституцію. Проте світ культури (різного роду соціальні інститути) вирішальним чином протидіє цьому.

А. Гелен виділяє три основні регулятор-інстинкти: інстинкт турботи про потомство; інстинкт захоплення перед квітучим життям і співчуття перед життям таким, що гине; інстинкт безпеки.

В результаті дії цих інстинктів у людини формується три етоса біологічного походження які зумовлюють солідарність або конфліктність суспільного життя людей. Так, наприклад, з інстинкту турботи про потомство (дитинчаті) зростає ідеологія гуманізму, а з інстинкту захоплення і співчуття – споживання. З інстинкту (потреби) безпеки виникає держава, формується етика «закону і порядку».

Культурологічна традиція в проблемі людини. Е. Кассіер

Інша не менш значна гілка сучасної філософської антропології – соціокультурна (культурна) антропологія. З точки зору прибічників культурної антропології людина розглядається як істота, визначувана культурою, як творець культури, і її створення. Одним з найбільш видних

представників культурної антропології є відомий німецький філософ, представник марбургської школи неокантіанства *Ернст Кассіпер* (1874-1945 рр.). Він доводить, що проблема людини – це «архімедов важіль» філософського пізнання, і ключ до такого досягнення людини – символ. Людина живе не просто в природному універсумі, а у символічному світі, тобто у Всесвіті Культури. Мова, міф, мистецтво, релігія – символічні частини цього Всесвіту. Саме у цьому Всесвіті і існує людина. За Кассіпером, людина до такої міри пронизана цим світом символів, живе в мовних формах, релігійних обрядах, яка не може знати і бачити себе інакше, ніж через підключення цих штучних середовищ.

Отже, відповідно до вчення Е. Кассіпера, між людиною і світом знаходиться посередник і цим посередником виступає символ. Символічний Всесвіт визначає людину настільки, що вона усвідомлює себе тільки через неї. Це означає, що людина – істота культурна, а культура є не більш як сукупність символів. Отже, робить висновок Е. Кассіпер, людина – це не стільки *Homo sapiens*, – людина розумна, скільки *Homo symbolicum* – людина символічна.

Релігійний антропологізм. П. Тейяр де Шарден

Досить цікавим постає вчення французького філософа і палеонтолога ***П. Тейяр де Шардена*** (1881-1955 рр.). Згідно його теорії, що поєднувала в собі природничонаукові і християнські елементи, метою розумового і громадського розвитку людства є його повна духовна єдність, яку він називав «точкою Омеги». Історія людини – це «не що інше, як хресний шлях». Тейяр розвинув своєрідну метафізику еволюції. Він наполягав, що усе цінне в традиційній філософській думці ніскільки не суперечить сучасним науковим поглядам. Річ у тому, що розвиток фізичних об'єктів кінець кінцем спрямований на виробництво вищих, складніших і досконаліших істот. Такі властивості матерії, як гравітація, інерція, електромагнетизм і так далі, призводять до виникнення її типів, що все більш ускладнюються. Це

спричиняє за собою ускладнення структури атомів, молекул, клітин і організмів і, нарешті, поява людського тіла і його нервової системи. На відміну від своїх попередників, Тейяр вважав, що людина привносить з собою новий вимір до всесвіту. Він називав це народженням рефлексії: тварини просто знають, а людина знає, що вона знає, тобто має «знання в квадраті». Наступним ступенем еволюції є соціалізація людини. Сучасна технологія, урбанізація і засоби зв'язку все більше зближують людей; політичні, економічні і духовні зв'язки людей ростуть в геометричній прогресії. На думку Тейяра, органічна еволюція є рядом прогресивних синтезів, які повинні привести до злиття з Богом. Коли людство і матеріальний світ досягнуть фінальної точки еволюції, настане Парусія, або Друге пришествя Христа. Тейяр стверджував, що основна мета Христа – привести фізичний світ до космічного спокутування, а перемога над злом – лише супутня обставина. Зло – це зростаючий біль усередині космічного процесу; безлад, який усувається в процесі досягнення.

Психоаналіз. 3. Фрейд, К.Г. Юнг

Однією з найвпливовіших філософських течій виступає психоаналіз, основи якого закладено австрійським лікарем – психіатром **Зігмундом Фрейдом** (1856-1939 рр.). Філософська течія – психоаналіз – одержала назву «фрейдизм». Згодом теорія психоаналізу розвивається К. Юнгом, А. Адлером, В. Райхом, Г. Маркузе, Е. Фроммом та ін.

Головне у психоаналізі: опір на підсвідоме, спеціальне вивчення та філософське пояснення. Психоаналіз – комплекс гіпотез та теорій, що пояснюють роль підсвідомого в житті людини. Зігмунд Фрейд щиро впевнений, що продовжує традиції раціоналізму, науково пояснюючи ту галузь, на яку класика не впливала – галузь не просто нераціонального, а саме неусвідомлюваного, підсвідомого.

3. Фрейд зовсім відходить від матеріалістичного світогляду, відмовляється від об'єктивних методів дослідження психіки і створює зовсім

довільну, надуману суб'єктивну теорію. Суть її полягає у відриві психіки від матеріальних умов і причин, їх породжуючих. Психіка розглядається як щось самостійне, що існує паралельно з матеріальними процесами і управляється особами, які непізнані, вічними психічними силами, які лежать за межами свідомості. Усі психічні стани, всі дії людини, а потім і всі історичні події і суспільні явища піддаються психоаналізу, тобто пояснення як прояву підсвідомих, насамперед сексуальних, прагнень, ідеальне, психічне стає причиною розвитку історії людства, моралі, мистецтва, науки, релігії, держави, права, війни та ін.

Одним з перших з критикою теорії психоаналізу виступає швейцарський психіатр, культуролог, засновник аналітичної психології **К. Юнг**(1875-1961 рр.). Основні розходження К. Юнга із З. Фрейдом стосувалися двох основних моментів: ролі сексуальних устремлінь у психічному житті індивіда та пояснення природи підсвідомого. К. Юнг показав, що неприпустимо аналізувати всі прояви підсвідомого з огляду на витіснену сексуальність, що принципово неможливо пояснити походження людської культури з позицій комплексу Едіпа. Концепцію підсвідомого К. Юнг якісно переосмислює, підкреслює, що підсвідоме включає не лише суб'єктивне та індивідуальне, витіснене за межі свідомості, а колективний, безособовий зміст психічного, що йде з глибокої давнини. Особистісне підсвідоме З. Фрейда – результат життя індивіда, а колективне підсвідоме К. Юнга – результат життя людського роду.

Екзистенціалізм. С. К'єркегор

Екзистенціалізм – (від лат. *exsistentia*– існування) напрям у філософії ХХ ст., що позиціонує і досліджує людину як унікальну духовну істоту, яка здатна до вибору власної долі. Основним проявом екзистенції є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору. Першими до екзистенціалізму у своїх працях звернулись данський філософ **С. К'єркегор**(1813-1855 рр.) та німецький філософ Ф. Ніцше. У ХХ ст.

екзистенціалізм розвивався в працях німецьких (М. Гайдеггер, К. Ясперс) та французьких (А. Камю, Ж.-П. Сартр) філософів та письменників.

Основним положенням екзистенціалізму є постулат: екзистенція (існування) передре есенції (сутності). У художніх творах екзистенціалісти прагнуть збагнути справжні причини трагічної невлаштованості людського життя. Характерні риси екзистенціалізму: на перше місце висуваються категорії абсурдності буття, страху, відчаю, самотності, страждання, смерті; особистість має протидіяти суспільству, державі, середовищу, ворожому «іншому», адже всі вони нав'язують їй свою волю, мораль, свої інтереси й ідеали; поняття відчуженості й абсурдності є взаємопов'язаними та взаємозумовленими в літературних творах екзистенціалістів; вищу життєву цінність екзистенціалісти вбачають у свободі особистості; існування людини тлумачиться як драма свободи; найчастіше в художніх творах застосовується прийом розповіді від першої особи.

Екзистенціалізм підкреслює, що людина відповідає за свої дії лише тоді, коли діє вільно, має свободу волі, вибору і засобів їхньої реалізації. Формами прояву людської свободи є творчість, ризик, пошук сенсу життя, гра та ін.

Персоналізм. Е. Муньє

Персоналізм (від лат. *persona* — особистість) як філософський напрям виник на межі ХІХ–ХХ ст., насамперед, у США (Е. Брайтмен, Р. Флюєллінг) і у Франції (Е. Муньє, Ж. Лакруа, Ж. Недонсель) та ін. В основі персоналістського світогляду лежить переконання в субстанціональності особистого початку, джерела у людині і в бутті. Ця основоположна персоналістська аксіома наперед визначила характер тлумачення суб'єктивно-об'єктивного ставлення, а разом з ним і напрям розвитку філософської можливості персоналістської доктрини.

Основне питання філософії вирішується персоналістами у традиціях суб'єктивного ідеалізму. Висхідний пункт їх філософствування – людська

індивідуальність, яка усвідомлює сама себе. Ця індивідуальність багато в чому близька до поняття Я в класичному суб'єктивному ідеалізмі, проте не тотожна йому. Більш того, персоналізм свідомо прагне подолання суб'єктивістського тлумачення людського Я для того, щоб розширити і наповнити ціннісно-світоглядним змістом. У традиційному суб'єктивному ідеалізмі суть суб'єкта, як правило, вичерпується гносеологічною спроможністю: це насамперед величина, що пізнає, свідомість і самосвідомість, які раціонально діють. Такому суб'єкту, зведеному до однієї зі складових, а саме до раціональної діяльності мислення, персоналісти протиставляють живу людину, ще не розтяту на елементи і часткові функції. Основу особи, за *Е. Муньє*(1905-1950 рр.), становить концентрована і нерозкладна на частини цільність, її абсолютна і суверенна самість, яка виявляє себе, насамперед, у безпередумовній і нічим не обмеженій свободі.

Найвища цінність особи – її апріорна продуктивна активність, здатність до вдосконалення. Зображуючи безпередумовну активність особи, французькі персоналісти запозичують поняття життєвий порив у А. Бергсона. У світі поняття творча самодіяльність особи постає ірраціональною, безпричинною, а тому її неможливо пояснити. Стосовно об'єктивної реальності активність Я є первинною, зумовлює існування її і сенс. Світ речей виникає як продукт об'єктивності іманентних можливостей особи, як речове втілення її безкінечних творчих потенцій. Однак при всій унікальності особи Я, з точки зору персоналістів, не ізольоване у своїй одиничності і подане у нерозривному зв'язку з іншими ж такими Я. Персоналісти називають цю комунікативну здібність особи апріорним міжособовим зв'язком (інтероб'єктивністю), який не має ніяких стосунків до соціальної людини. Комунікативна якість особи – це відкритість у бік подібних до неї осіб за своєю природою не соціальна, а релігійна. І тут з'ясовується перехід персоналізму з позицій суб'єктивного ідеалізму на позиції ідеалізму об'єктивного, спорідненого із християнським теїзмом.

Релігійний напрямок філософської антропології. В. Соловйов, М. Бердяєв

У концепціях російських релігійних філософів антропологічна проблематика займає центральне місце. У основі вчення про людину в російській релігійній філософії знаходиться питання про природу і суть людини. Його вирішення часто бачиться на шляху дуалізму душі і тіла, свободи і необхідності, добра і зла, божественного і земного. Так, антропологічні погляди Достоєвського зводяться на тій передумові, що людина у своїй глибинній суті містить два полярних начала – бога і диявола, добра і зла, які проявляються особливо сильно, коли людина «відпущена на свободу».

Це трагічне протиріччя двох начал в людині лежить і в основі філософської антропології **В. Соловйова**(1853-1900 рр.). Людина, – пише він, – поєднує в собі всілякі протилежності, які зводяться до однієї великої протилежності між безумовним і умовним, між абсолютною і вічною суттю і скороминущим явищем або видимістю. Людина є разом і божество і нікчемність.

У не меншій мірі ця проблема душі і тіла відбита і у філософії **М.О. Бердяєва**(1874-1948 рр.), який відмічає: «людина є мікрокосм і мікротеос. Вона створений за образом і подобою Бога. Але в той же самий час людина є істота природна і обмежена. У людині є двоїстість: людина є точка перетину двох світів, вона відбиває в собі світ вищий і світ нижчий... В якості істоти плотської вона пов'язана з усім кругообігом світового життя, як істота духовна вона пов'язана зі світом духовним і з Богом». Через цю первинну роздвоєність і дуалізм людини і її доля виявляється трагічною по самій своїй суті.

Отже, як ми можемо спостерігати філософська думка попередніх часів досить насичена проблемами визначення суті людини та її проявів. Весь спектр цих ідей і теорій становлять плюралістичний підхід до визначення суті і місця людини у світі.

2. ОСНОВНІ РИСИ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Сучасні концепції людини виходять з єдності природи і людини. Людина є біопсихосоціальною системою, при цьому останній фактор є домінуючим. Співвідношення біологічного, психологічного і соціального в людині можна визначити через наступні характеристики:

- біологічні:
 - генний код;
 - кістко-м'язова система;
 - ендокринна система;
 - імунна система та ін.
- психологічні:
 - психічні процеси;
 - психічні властивості;
 - психічні стани та ін.
- соціальні:
 - відносини;
 - взаємини;
 - кохання та ін.

Різноманітний світ людини ми розуміємо крізь призму де-кількох категорій:

Людина – це живий організм, який має свідомість, мовлення, створює засоби праці і використовує їх у своїй діяльності;

Індивід – одиничний представник людського роду з акцентом на його біологічні характеристики;

Особистість – це індивід з соціально-обумовленими і індивідуально-вираженими якостями;

Індивідуальність – окрема особистість з вираженою психікою і духовністю;

Духовність – синтез, сплав трьох елементів: істини, добра і краси.

Всі наші міркування про людину підводять до висновку, що основою буття людини постає діяльність як особливий, специфічний прояв людської активності. Особливість людської діяльності виявляється насамперед у тому, що вона переводить виміри, параметри, якості природно-космічних процесів у складники людської життєдіяльності і навпаки – людські потреби, наміри та виміри – у реальні, фізичні речі та процеси.

Діяльність постає як універсальне середовище, що поєднує людину зі світом, у тому числі – із її особливим духовним універсумом. Унаслідок того сама людська діяльність постає як своєрідно перетворений, трансформований космічний процес, а природні процеси вперше набувають свого яскравого виявлення лише в межах людської діяльності. Так, наприклад, велику різноманітність хімічних елементів і сполук людина змогла виявити не через просте спостереження природи, а лише втягуючи природні процеси у сферу власної діяльності.

Виділяють три основні види людської діяльності:

–**матеріальна** (практична) – пов’язана з перетворенням природи, із подоланням опору матеріалу, з дією з об’єктами;

–**духовна**– пов’язана з усвідомленням, знанням, мисленням та створенням понять, ідей та ін.

–**духовно-практична**– пов’язана із створенням особливих символічних форм, що фіксують вищі цінності людини (філософія, релігія, мистецтво).

Всім цим формам притаманні ті фундаментальні характеристики, котрі окреслюють людську діяльність як таку:

–людська діяльність має перетворювальний, а не пристосувальний характер; людина, створюючи культуру, змінює природу;

–людська діяльність спрямована до певної мети (цілеспрямована), а тому вона надає своїм результатам певних функцій та певного призначення;

–людська діяльність предметна, тобто вона вилучає з природно-космічної цілості властивості, якості, сили, характеристики речей та процесів, залучаючи їх до змісту діяльності та людського пізнання;

–людська діяльність антропомірна, тобто на її процесах, змісті, характеристиках лежить масштаб людини, її інтересів, потреб, знань; у цьому сенсі діяльність постає наче «візитною карткою» людства певного рівня розвитку;

–людська діяльність соціально організована, тобто передбачає людські об'єднання, спілкування, розподіл праці, обмін знаннями та навичками;

–людська діяльність свідома, тобто духовно зумовлена; людська діяльність лише тоді набуває розвиненого вигляду, коли вона переростає у самодіяльність.

Доти, доки людина діє у відповідь на дію зовнішніх чинників, діяльність залишається значною мірою випадковою, несистематичною і тому – не власне людською.

Лише тоді, коли людина усвідомлює свою специфічну діяльність як свою силу, перевагу, як основу змістової повноти свого життя і починає спеціально її розвивати та вдосконалювати, діяльність стає власне людською.

Тому, коли дехто, намагаючись максимально зблизити людей та тварин, стверджує, що тварини також можуть робити дещо штучне, наприклад, будувати гнізда, греблі та ін., то забувається про одне, принципово важливе: тварини роблять це одноманітно, із віку у вік, із покоління в покоління, і тому в них немає історії, а людина здатна саму діяльність зробити спеціальним предметом самої ж діяльності, змінювати її, розвивати, вдосконалювати. Це і є діяльність як самодіяльність, тобто спрямована на свій розвиток та вдосконалення. У цьому сенсі метою людини може бути вдосконалення у певних видах діяльності заради них самих, а не задля якогось прагматичного результату. Звідси впливає людська потреба в самовираженні через певні види діяльності.

Розуміння діяльності як основи людського способу буття дає змогу окреслити екзистенціали людського буття. Термін «екзистенціал» походить від слова «екзистенція», що його у філософії XX ст. вживають для позначення специфіки людського існування. З цього огляду термін «екзистенціал» означає:

–те, поза чим немає людини як людини;

–те, чого немає у світі без людини, тобто саме те, що людина вносить у світ своїм способом буття.

До основних екзистенціалів людського буття на основі міркувань філософії XX ст. можна віднести:

–не пряме, безпосереднє, тобто природне, а опосередковане культурою, знанням, усвідомленням ставлення до дійсності; це позначають інколи як відпадиння, відлучення людини від цілісного буття, як закинутість у світ, саме тому, що людина опиняється на певній дистанції від прямих реакцій на дійсність та від прямого на неї впливу;

–трансцендування (дослівно – вихід за межі, процесування через щось) – неприлученість людини ні до чого остаточно і назавжди, своєрідне «перелітання» від одних форм прилучення до буття до інших, некоріненість людини, яка переходить у подальший екзистенціал;

–свобода, тобто незапрограмованість, наявність вибору типу дій та поведінки;

–індивідуація: у природних процесах будь-які окремі явища завжди вплетені в певні системи взаємодій і не мають власного автономного значення; у людському ж бутті навпаки – на перший план виходять людська індивідуальність, унікальність та неповторність; тут багатство розвитку індивідуальності стає умовою розмаїтості людства взагалі;

–принципова єдність людського початку буття: завдяки свідомості, розумінню, спілкуванню людина усвідомлює себе часткою людства: «обираючи себе, я завжди створюю всезагальне»;

–перебування (буття) «на межі», цей важливий екзистенціал людського буття ніби інтегрує всі інші, бо фіксує проблематичність, неузасадненість, але водночас і рухливість, динамізм та діалогізм людського існування.

В цілому становище людини у світі можна передати умовно як перебування на перехресті двох нескінченностей: з одного її боку лежить нескінченність Космосу, Всесвіту, а, з іншого, – нескінченність її культуротворення та власних проявів, і людина переводить одну нескінченність у іншу.

На людині світ ніби фокусується, але водночас і трансформується, виходячи в людську історію, де приховані сили та властивості природи набувають своєї яскравості, розмаїтості та виявлення. Фактично це значить, що людина водночас прилучена до кінцевого та нескінченного, часткового та тотального, тобто людина існує ніби на перехресті одвічних світових або буттєвих альтернатив: духу і тіла, неба і землі, одиничності та всезагальності, ницості та величі, свободи та необхідності.

Ці альтернативи утворюють своєрідне «силове поле» людського буття, надаючи йому внутрішньої напруженості. Але водночас вони вводять людину у стан внутрішньої суперечливості, одвічного сперечання із самою собою: людині хотілося би перебувати у повноті та цілісності, тобто мати водночас і земне, і небесне, і скороминуще і вічне, але це неможливо – неможливо у якійсь простий спосіб це поєднати. І все ж кожне людське життя фактично подає нам варіант вирішення даних суперечливостей та певне поєднання названих альтернатив.

Точніше – може дати, якщо ми це життя зрозуміємо, адже воно може постати досить невиразним і свідомо побудованим навіть без їх врахування. Проте, коли людина будує своє життя осмислено, вона не може їх обминути; вона намагається зробити реальні та рішучі кроки для їх певного поєднання. Такі дії людини, які постають спрямованими саме на поєднання найперших альтернатив людського життя, як правило називають життєвими вчинками. Тому вчинки – це не які завгодно дії, а лише ті, які вводять людину у сам

осередок людського життя, постаючи його своєрідними «вузловими пунктами».

При дослідженні людської діяльності в її структурі виділяють:

- а) операції, спрямовані на вирішення певних завдань;
- б) дії, спрямовані до конкретної мети;
- в) власне діяльність, що пов'язана із мотивами або сенсами.

Вчинки людини постають своєрідними «атомами» людської діяльності, оскільки «замикають» її дії на найперші життєві сенси. Життєвим завданням людини постає її самотворення, самоздійснення, самовираження через розвиток форм діяльності, культури, соціальних відносин та ін. При тому, звичайно, людина використовує свої якості, здібності, задатки.

Під сутнісними силами людини, зазвичай, розуміються ті сили та здібності, спираючись на які людина здатна стверджуватись у світі специфічно людським способом.

У сучасному окресленні сутнісні сили людини виглядають дещо ширше, оскільки до названих вище додають ще й людську тілесність. Отже, людська тілесність постає досить унікальною, надзвичайно складною, такою, що концентрує в собі майже всі відомі нам природно-космічні якості: саме через людську тілесність якості, властивості речовини постають у своїх яскравих проявах, так що ми маємо підстави стверджувати, що тільки в людському сприйнятті кольори починають набувати повноти спектральних проявів, запахи – належної оцінки, смаки – реакцій, та ін.

Людська тілесність має надзвичайну пластичність, вищий ступінь саморегуляції та ін. Людські почуття, як про це свідчать сьогодні спеціальні дослідження, завжди предметно навантажені та до певної міри інтелектуалізовані. Через це вони, по-перше, сягають найвищих почуттів, таких, як любов, самовідданість, страх, ненависть, надія та ін.

Такого роду почуття, по-друге, здатні бути провідними чинниками людської поведінки, значно перевершуючими усякі інші, в тому числі – інстинкт самозбереження. Людське мислення (інколи – розуміння) підносить

людину над усім сушим, дозволяючи судити про неї, оцінювати, подумки переробляти, проникати у глибинні закономірності світу, перебувати, нарешті, на дистанції по відношенню до всякої реальності. Нарешті, воля, воління наділяє людину унікальними у світі живого можливостями зосереджувати свої сили, енергію, задуми на певній меті, на певних діях, що можуть не мати безпосереднього вітального (життєвого) значення, а також можуть знаходитись на величезній просторовій та часовій відстані від людини.

Існує дещо перебільшений, але і певною мірою виправданий афоризм: «Не можна, але якщо сильно воліти, то можна». Всі ці сили ніби виводять людину у перший ряд того всесвітнього процесу, де відбувається саморозкриття та самопродукування світових сил та нових сутностей. Через це сучасне розуміння людини дозволяє нам належною мірою оцінити давні філософські твердження про те, що глибини світу розкриваються в людині та через людину. А звідси випливає, що ми не повинні ставитись до людини, як до «біомаси», що цінність людини не може бути обмежена ні її соціальними функціями, ні, навіть, її думками та ідеалами: це є передній край світового метаморфозу (процесу зміни та породження нових форм).

3. СЕНС ЖИТТЯ ЛЮДИНИ, ПРОБЛЕМА СМЕРТІ І БЕЗСМЕРТЯ

Сенс життя, сенс буття – філософська і духовна проблема, що має відношення до визначення кінцевої мети існування, призначення людства, людини як біологічного виду, одне з основних світоглядних понять, що має величезне значення для становлення духовно-морального обличчя особистості.

Питання про сенс життя також може розумітися як суб'єктивна оцінка прожитого життя та відповідності досягнутих результатів початковим намірам, як розуміння людиною змісту і спрямованості свого життя, свого місця в світі, як проблема впливу людини на навколишню дійсність і постановки людиною цілей, що виходять за рамки її життя . У цьому випадку мається на увазі необхідність знайти відповідь на питання:

1. ***Питання про сенс життя*** – одна з традиційних проблем філософії, теології та художньої літератури, де воно розглядається переважно з точки зору визначення, в чому полягає найбільш гідний людини сенс життя.
2. ***Уявлення про сенс життя*** складаються в процесі діяльності людей і залежать від їх соціального стану, змісту розв'язуваних проблем, способу життя, світорозуміння, конкретної історичної ситуації. У сприятливих умовах людина може бачити сенс свого життя в досягненні щастя і благополуччя; у ворожому середовищі існування, життя може втратити для неї свою цінність і сенс.
3. ***Чи має життя сенс? Якщо так, то який саме?*** У чому безглуздий процес природного народження, розквіту, визрівання, зів'янення та смерті людини, як будь-якого іншого організму? Це постійні, чи так звані буттєві питання. Точніше, єдине питання: «У

чому сенс життя?» хвилює та гризе у глибині душі кожную людину. Людина може на тривалий період забути про нього, поринути у побутові, повсякденні чи надособові проблеми, але життя влаштовано так, щоб зовсім знехтувати, проігнорувати це питання не може навіть найбільш байдужа та духовно спляча людина. Неминучість смерті та її провісників – старіння та хвороб, факт скороминучого зникнення у минулому миттєвостей життя з усіма їх позірними проблемами, є для кожної людини неусуваним нагадуванням про невирішене, відкладене питання сенсу життя. Отже, людина – істота вільна та усвідомлююча власну смертність – неминуче приходить до роздумів про сенс життя, і це не просто розумова вправа, а питання самого життя.

В сучасну епоху проблема сенсу життя набуває особливої гостроти. В умовах, коли відбувається глобальна переоцінка усіх цінностей та ломка традицій, дедалі більш виразніше виявляється хиткість, нестійкість людського буття, втрата, відсутність сенсу народжує у людини стан екзистенційного вакууму і призводить до важких наслідків, аж до психічного розладу та самогубства. Людину дедалі більш поглинає потік масової культури, масового споживання, масових стандартів. І щоб не захлинутися у ньому, не втратити ідентичності, людина потребує вироблення певної життєвої позиції, яка б ґрунтувалася на особистих уявленнях про сенс життя. Хоча сенс життя окремої людини є унікальним та неповторним, кожний власноруч вирішує питання про сенс життя, але й тут виявляється певна «єдність всупереч багатоманітності», якісь загальні основи, передумови ставлення та вирішення питання. Адже від того, що життя переживається людиною суб'єктивно, все ж життя не втрачає власних об'єктивних характеристик. Слід розрізняти і питання про те, «що робити», тобто про конкретну мету дій певного періоду життя та питання про те, «навіщо робити», тобто про сенс життя, про те, яку мету, цінності зробити вихідними, життєво визначальними. Адже людина може чинити досить цілеспрямовано,

вірно діяти відповідно до визначеної мети, але в цілому її життя буде безглуздом, якщо ця мета ніяк не співвідноситься між собою, не має загальної основи, тобто не просвітлені уявленням про сенс життя. Сенс життя завжди повинен бути більшим за мету. Інакше людина при досягненні проміжної мети опиниться в ситуації втрати сенсу життя, що завжди переживається як життєва драма. Може бути й інший наслідок ототожнення мети і сенсу – фанатизм, фанатичне служіння якійсь меті як абсолютній. Отже, перша передумова вірного вирішення питання про сенс життя – розуміння того, що мета і сенс життя не співпадають, що повинна існувати ієрархія мети та цінностей, яка ґрунтується на уявленні про сенс життя. Але яку опору можна знайти при вирішенні питання про сенс життя, які цінності мають смисложиттєве значення? Тут знов може допомогти звернення до історії філософської думки, що акумулює духовний досвід людства.

Центральна ідея, що спрямовує всі пошуки сенсу життя в історії філософії – це розуміння того, що задоволення лише віртуальних потреб не може надати осмислення людського буття. Ще Сократ зазначав, що людина живе не для того, щоб їсти, пити, одягатися, а навпаки – вона їсть, п'є тощо для того, щоб жити. У буддизмі ця ідея висловлена з особливою силою. Тут є навіть протиставлення життя та справжнього буття. Життя є страждання, які народжуються пристрастями, потягом до чуттєвих насолод. Тільки відмовившись від них, можна досягти повного спокою (нірвани) та злиття з абсолютним, цим ряд страждань розірветься, зруйнується, а буття набуде справжності та сенсу.

У внутрішньому світі людини філософи шукали джерела осмисленості життя, і філософи-стоїки вважали справжнім призначенням людини – творити добро заради добра. Ця ж ідея виявляється практично в усіх гуманістично спрямованих філософів. Навіть у межах тієї традиції, фундаторами якої виступили Демокрит та Епікур, і де справжній сенс життя вбачався у прагненні до задоволення, робились принципові уточнення, що задоволення повинно стати помірнішим, розумним, переважно духовним. У

християнській традиції, яка знайшла розвиток у Григорія Сковороди, Людвіга Фейербаха, Еріха Фромма та ін., сенс життя вбачався у любові, сердечному почутті, яке має універсальний характер, у любовному ставленні до світу. Розкриваючи смисложиттєву значущість любові, Семен Франк підкреслював, що любов – це не холодна та пуста жадова насолода, але й не рабське служіння, знищення себе заради іншого. Любов – таке подолання людського корисного особистого життя, яке саме і дарує блаженну повноту справжнього життя і тим осмислює його. Благо любові є благом життя через подолання суперечності між своїм та чужим, суб'єктивним та об'єктивним.

Ще один лейтмотив вирішення питання про сенс життя, який утвердився в епоху Просвітництва і аж до ХХ ст. став визначальним, – це ідея реалізації сенсу життя шляхом служіння загальному благу, внесення особистого внеску в історію, культуру, прогрес суспільства. Але цю ідею не слід розуміти як заклик розчинити себе у загальному блазі. Швидше її можна розглядати як вказівку на необхідність знайти ту міру особистого та загального, що дозволила б подолати дві крайні життєві настанови: самозаперечення особи перед історичними формами життя, які прийняті як зовнішній авторитет, та самоутвердження її всупереч усіх історичних форм та авторитетів. Цю ідею розвивало багато філософів, які належали навіть до протилежних напрямків (наприклад, матеріаліст Карл Маркс та релігійний філософ Володимир Соловйов). Глибоко розкрив зміст настанови Семен Франк, який підкреслював, що служіння навіть абсолютному початку, в якому людина сама не бере участі і яке не прикрашає і не зігріває її власного життя, не може падати сенсу останньому. Але й одне лише благо у суб'єктивному сенсі – суб'єктивна насолода, радість, щастя – також не дарує сенсу, тому що навіть найбільш щасливе життя отруєне мукою питання «навіщо?» і не має сенсу в самому собі. Люди прагнуть до того, що можна назвати задоволенням, поповненням людської душевної порожнечі та нудьги, саме до осмисленого, об'єктивно повного самодостатньо цінного життя. Вище благо не може бути нічим іншим ніж самим життям, але не життям як

безглуздим процесом та одвічним прагненням до чогось іншого, а життям як самоусвідомленої та самопереживаємої повноти задоволення в собі. Отже, ідея загального блага трансформувалася у принцип самоцінності та самоцільності життя як основи вирішення питання про її сенс.

У різних філософських напрямках принцип самоцінності життя має різне смислове навантаження. Іммануїл Кант, Федір Достоєвський та інші підкреслювали моральний аспект. Володимир Соловйов зазначав, що «ніяка людина ні за яких умов і ні на якій основі не може розглядатися як лише засіб для будь-якої сторонньої мети – не може бути лише засобом чи знаряддям для блага іншої особи, чи блага класу, чи нарешті, для так званого загального блага, тобто блага більшості інших людей». Ця ідея стала фундаментальним принципом сучасного гуманізму. Але принцип самоцінності життя повинен бути доповнений принципом його самоцільності. Тому що емпіричне життя, як писав Семен Франк, з його короткочасністю та відривчастістю, неминучими тяготами та нуждами, з властивим йому прагненням до чогось, що є поза його межами, зрозуміло, не є самоціллю і не може нею бути; навпаки, перша умова осмисленості полягає саме в тому, щоб зупинити безглузду гонитву за самим життям, безглузду розтрату його для нього самого, а віддати його служінню чомусь вищому, що має виправдання у самому собі. Але це вище, у свою чергу, повинно бути життям – життям, у яке ввійде та яким повністю просякнута наше життя. Життя у благі, чи блага життя, чи благо як життя – ось мета прагнень людини. Франк розвиває властиву для ідеалізму та релігійної філософії ідею про необхідність Абсолютного Блага для обґрунтування осмисленості життя. У марксизмі, де зберігається гуманістичний зміст положення про самоцінність та самоцільність життя, підкреслюється його онтологічний потенціал для доказу положення про те, що життя не має мети поза власними межами і є самоцільним (утворює єдність життя особистого, суспільного, природного, тобто є цільним життям універсуму), не потребує ніяких надприродних абсолютних підстав, тобто для виявлення сенсу життя не

обов'язково звертатися до Бога, Абсолютного Духу, Абсолютного Блага тощо. Вже наслідок того, що життя – це природно-історичний факт, воно самоцінне само по собі і тим самим має сенс. Не заперечуємо світоглядницького права обох позицій на існування, але зазначимо, що кіпцеві основи осмисленості життя у них залишаються не обґрунтованими.

Адже буття Бога можна лише постулювати, рівно як і його відсутність, на це вказував ще Іммануїл Кант. У кращому разі можна доводити існування Абсолюту (Блага, Добра, Розуму тощо), виходячи з їх необхідності (інакше життя буде безглуздим, мораль – аморальною), але в іншому разі логічний ланцюг перетвориться на логічне коло, коли існування одного виводиться з існування іншого, та навпаки. Отже, розуміння кінцевих підстав осмисленості життя – це питання віри. Але як би не вирішувалось це питання, повинно зберігатися визнання самоцінності та самоцільності життя в руслі постулювання у такій єдності особливого та загального, всезагального.

Обміркування проблеми виявлення сенсу життя передбачає і узагальнення можливих шляхів надання життю сенсу. Віктор Франкл, засновник сучасної логотерапії, виділяє такі можливі шляхи: по-перше, це те, що людина дає світу (творчість та її результати); по-друге, це те, що людина бере від світу (переживання цінностей, любов); по-третє, те, як вона ставиться до життя (позиції, які вона обирає відносно того, що вона не в змозі змінити, а може лише оцінити). Відповідно до того відокремлюють три групи смисложиттєвих цінностей: цінності творчості, цінності переживання, цінності відносин. Цінності ставлення людина реалізує, коли опиняється у владі трагічних обставин, які не може змінити. Цінності ставлення дозволяють прояснити не тільки сенс життя в цілому, але й конкретних життєвих ситуацій, не втратити сенс життя навіть перед стражданнями, важкими життєвими випробуваннями. Отже, сенс життя завжди можна знайти, але його швидше варто виявити, аніж вигадати, довільно сконструювати. Сенс життя кожної людини унікальний та неповторний, як і

її життя. Людина завжди вільна в тому, щоб знайти та реалізувати сенс життя. Але свободу не можна ототожнювати зі свавіллям, її варто сприймати з точки зору відповідальності. Людина відповідає за вірно знайдений та реалізований сенс життя, життєвих ситуацій, проте, слід не тільки знайти сенс, але й реалізувати його. Тому людина обирає не сенс, а покликання, в якому життя набуває сенсу. У знаходженні та реалізації сенсу життя людині може допомогти самопізнання, виявлення власного призначення, а також її совість, що узгоджує універсальні смисло-життєві цінності з конкретними життєвими ситуаціями.

Проблема смерті та безсмертя

Людина – єдина жива істота, яка усвідомлює власну смертність та робить її предметом свого міркування. Саме усвідомлення скороминучості життя спонукає людину болісно розмірковувати над сенсом життя. Але усвідомлення надзвичайної скороплинності буття народжує ще одну особливість людини – прагнення до безсмертя. Ще Бенедикт Спіноза зазначав, що душа свідомо та несвідомо прагне одвічно тривати у своєму існуванні і зусилля, що прикладаються нею, є її справжня суть. Дійсно, людина намагається не минати, а бути, бути завжди, бути безмежно, її томить жага вічного буття. Звідси, з одного боку, намагання увічнити себе в історії своїми справами, нащадками, пам'яттю про себе, нехай навіть поганою. З іншого – розрадити себе ідеєю про безсмертя душі в різних її модифікаціях. Свідомість людини тікає від думки про власне знищення і неминуче починає жадати наявності іншого життя, відмінного від життя у земному світі.

Невгасима жага безсмертя знаходить свій вираз і в культурі предків, що за суттю виступає не культом смерті, а культом безсмертя. Вважається, що саме культ померлих предків народжує язичницькі вірування, а згодом і релігію. Людина – єдина жива істота, яка ховає власних мерців. Для життя люди будували житло, що легко руйнується з часом, а для мерців – вічне, багато з якого простояло віки (єгипетські піраміди). Культ предків у різних

народів має різні форми, що обумовлено їх неоднаковим ставленням до смерті. Загальним для дохристиянської культури є переконання, що після смерті померлі продовжують користуватися усіма радощами земного світу, тому їм залишали майно, рабів тощо, тим самим знатні люди залишали переваги свого земного життя. При різницях у погребальних звичаях тут панувало прагнення увічнення не душі, а плоті, зберегти її для наступного неземного життя. Християнський погляд на смерть принципово інший. По-перше, перед фактом уходу з життя всі рівні, смерть усіх зрівнює. По-друге, не сприймається язичницьке обожнювання трупу. Тіло слід віддати землі, щоб звільнити безсмертну душу.

Немає такої епохи, коли таємниця смерті не бентежила б людей. Але сам факт смерті сприймається по-різному. У більшості архаїчних культур ставлення до смерті мало епічний характер. Трагічне ставлення до неї виникає мірою загострення відчуття особистого буття. Але й тут виявляються різні підходи. З одного боку, вже в античності виникає та утверджується тенденція, що сходить від орфіків та піфагорійців до Сократа, Платона, Аристотеля – пом'якшувати трагізм смерті вченням про безсмертя душі та її переселення. Далі ця традиція, хоча й у зміненому вигляді, сприймається християнством та на багато віків стає визначальною в європейському духовному житті. З іншого боку, здійснюються спроби знайти опору для людини у часі смерті через усвідомлення нездоланності коловороту буття, природного завершення життєвого шляху смертю. Таке розуміння складається у філософії стоїків і особливо у Епікура. Людина не зустрічається зі смертю, твердив Епікур (коли ми є, то смерті ще немає, а коли є смерть, то нас вже немає), тому її не слід лякатися. Відсутність страху смерті має місце і в стародавньоіндійській традиції і філософії, де смерть розглядається як «передовий ангел життя». Крім того, оскільки життя сприймалось як страждання, то людину більш лякала не смерть, а тягар нового втілення в нову тілесну оболонку з новим приреченням. Розуміння смерті як природного завершення життєвого шляху властиве

стародавньоєврейському світогляду і знайшло відбиток у старозавітних джерелах. Але оскільки людина бачиться тут не як природна, а як надприродна істота, то й смерть також має надприродний сенс – це покарання людини за першорідний гріх. Звідси ідея спокути та спасіння, другого приходу та воскресіння з мертвих. Ці основні мотиви у розумінні смерті збереглися і в сучасній філософії, культурі, хоча у нових умовах набувають нового звучання.

У ході історії змінюється не тільки розуміння смерті, але й місце проблеми смерті у культурі. В архаїчних культурах проблема смерті займала одне з центральних місць. У стародавні періоди накопичено великий досвід вмирання та перевтілення. Такий досвід зафіксовано у пам'ятках минулого – Єгипетській та Тибетській книгах мертвих. Значне місце займає ця проблема у середньовічному світогляді з його ідеєю посмертної відплати за гріхи, коли життя перетворюється на своєрідну підготовку до смерті. У XIV ст. на Європу нахлинули мор, війни, чума, що показали такі страхиття смерті, які привели до того, що тема смерті аж до XVI ст. заступила собою все. Розпочинаючи з епохи Відродження смисловий центр у світогляді європейської людини дедалі більше переміщується з думок про смерть на думки про життя, з потойбічного на поцейбічний світ. Цю тенденцію досить чітко виявив Бенедикт Спіноза, який наполягав, що вільна людина ні про що так мало не міркує, як про смерть, мудрість полягає як раз у міркуванні не про смерть, а про життя. Проблема смерті знов повертається у світогляд європейської людини вже в XX ст. у зв'язку з усвідомленням загальної трагічності, нестійкості людського буття, невідомими раніше страхиттями вмирання. З іншого боку, підсилення уваги до проблеми смерті обумовлено досягненнями у сфері геронтології, реаніматології, біології, генетики та інших спеціальних знань, які виявляють нові аспекти науки.

В сучасних умовах по-новому стоїть питання визначення смерті. Тривалий період вважалося, що смерть – це зупинення трьох пульсацій життя: роботи серця, дихання, кровообігу. У 70-х роках XX ст. серед медиків

одержало визнання визначення смерті як припинення діяльності мозку. Визначення смерті має не тільки медичне або біологічне, але й метафізичне значення, оскільки вказує на те, що навіть якщо людина живе біологічно, а процеси відмирання мозку незворотні, вона мертва як особистість. Проблема точної констатації смерті має й важливе практичне значення. Крім традиційного, що пов'язане з тим, щоб не поховати ще живу людину, постають питання про те, доки ж здійснювати реанімаційні заходи, коли можливо використовувати органи померлого для пересаджування їх іншим хворим.

Розвиток реаніматології, подальше вивчення процесу вмирання виявило, що немає чіткої межі між життям та смертю. Смерть – природне продовження життя. Та ціна, яку живі організми, зокрема людина, сплатили за набуття особистості. Життя залежить від смерті і тому, що розвиток організму постійно супроводжується відмиранням клітин в усіх його системах. Аналіз навколосмертного досвіду показав, що між життям та смертю, мабуть, є проміжна фаза – процес вмирання з власною послідовністю подій, певними переживаннями та засобами поведінки. Виділяють такі основні стадії змін ставлення людини до власної смерті: первісне її заперечення («ні, тільки не я, це неправда»); але мірою усвідомлення реальності смерті, її заперечення змінюється гнівом («чому я, мені ж ще так багато треба зробити»); коли неминучість смерті повністю усвідомлюється, то настає період страху чи депресії (утому разі, якщо є час для осмислення того, що відбувається) і, нарешті, якщо людина має час і сили подолати страх смерті, настає стан спокою. Як зазначає Лайєлл Уотсон, дослідження процесу вмирання показало, що страх смерті виникає тільки у дорослих людей і тільки у тих, хто має час для роздумів на цю тему. Не виявлено фактів, що підтверджують вродженість страху смерті чи його розвитку як необхідної складової поведінки, пов'язаної з вмиранням. У тих культурах, де до смерті ставляться спокійно, страху смерті немає. Знання стадій процесу вмирання важливе і тому, що страх може наблизити прихід

смерті. Вираз «вмер від страху» – це не тільки афоризм. Дослідження навколосмертного досвіду виявили ще одне явище, яке потребує дальшого вивчення та обміркування.

У книгах та статтях вчених є цікаві відомості для подальших міркувань над проблемами життя та смерті, співвідношення душі та тіла, але їх ідеї не слід абсолютизувати та сприймати як доказ наявності потойбічного світу, тому що існують різні, часом протилежні інтерпретації та оцінки наведених дослідниками фактів.

Ще одне питання, яке постає перед сучасною людиною у зв'язку з проблемою смерті – питання про право на смерть. Питання охоплює цілий ряд різних аспектів, що мають практичне та загальносвітоглядницьке значення: право людини на природну смерть, на вибір між життям та смертю (тобто самогубство), право людини, яка вибрала смерть на допомогу медиків. По-суті, мова йде про два основні аспекти: чи має людина право вирішувати питання про власну смерть і чи має право вирішувати питання про смерть іншої. Що стосується питання про смерть іншої, то якщо кинути погляд на історію та сучасність, виявляється, що людина постійно вирішувала та вирішує це питання ствердно. Заповіт «не вбивай» потребує від людини відмовитись відпосягань на чуже життя, але допускається вбивство ворога на війні, страта злочинця, можливим вважалось вбивство на дуелі, у архаїчних культурах виправдовувалось умертвіння хворих та старих, жертвопринесення людей. З розвитком цивілізації заповіт «не вбивай» одержує дедалі більше поширення заборони на вбивство. У сучасній культурі утвердилось розуміння самоцінності людського життя, визнається невідривне право людини на життя. Але з'ясовується, що досі це право не має безумовних гарантій, оскільки єдиною такою гарантією може бути тільки право людини на природну смерть. Людство ще далеко не реалізувало його і навіть повністю не утвердило в сфері свідомості та світогляду. Санкціоноване суспільством вбивство ворога на війні досі залишається реальністю сучасності, а з приводу смертної страти хоча і точаться гострі дискусії і в

багатьох країнах смертна страта заперечується, та все ж в ряді країн існує смертна страта як винятковий засіб покарання.

Проблема самогубства також має неоднозначні вирішення у різних народів і в різні періоди історії. Практично в усіх стародавніх культурах існувало добровільне принесення себе в жертву богам, в ім'я суспільних інтересів. Звичай самогубства широко розповсюджений в античності. У Стародавній Греції самогубство громадян, які досягли 60 років, заохочувалось державою. Стоїки звертались до самогубства, коли життя з різних причин ставало незносим. Різко змінилося ставлення до самогубства під впливом християнства, за яким, той, хто приречує себе на смерть, кидає Богу його дар – життя. А це блюзнірство, найбільш великий гріх. У світські закони введено пункт про відповідальність за самогубство, передбачалася конфіскація майна самогубця, йому відмовляли від поховання на кладовищі та ховали на перехресті шляхів. Самогубців, які залишалися живими, присуджували до каторжних робіт, як за вбивство. Суворо засуджують самогубство іслам, іудаїзм, буддизм, індуїзм.

Сучасне суспільство продовжує осуджувати самогубство, хоча і не в таких жорстких формах, як раніше. Тому в сучасних дискусіях про «право на смерть» мають на увазі не самогубство як активну дію суб'єкта, а людину, яка вмирає і їй штучно уповільнюють прихід смерті. Проблема «права на смерть» трансформувалась у проблему евтаназії (від грец. – легка смерть) – неболісної, легкої смерті. Поняття евтаназії сягає аж до Платона, який вважав, що не слід чинити перешкоди смерті фізично слабких. В епоху Відродження знов виникло поняття «спокійної та м'якої смерті». Розпочинаючи з XVIII ст. переважно відмовляли людині самій вирішувати власну долю. У XX ст. поняття евтаназії дискредитовано нацистами, які проводили у межах «Програми евтаназії» акції з стерилізації та знищення людей. Тому після Нюрнберзького процесу це слово тривалий період не вживалося. Юристи оцінювали евтаназію як злочин та прирівнювали її до вбивства. Тільки починаючи з 50-х років ця проблема почала знову широко

обговорюватися. Філософи, юристи, лікарі прагнуть розв'язати два найбільш фундаментальних питання: чи може взагалі евтаназія мати моральне обґрунтування та за яких умов її можна узаконити. На ці питання немає однозначної відповіді. Дехто відстоює право свободи вибору особи і вважають, що коли хворий вирішив прискорити прихід власної смерті і не завдає цим лиха іншим, то акт евтаназії не повинен заборонятися законом. Більш того, акт евтаназії буде гуманним, якщо хворий відчуває жорсткий біль.

Інші відстоюють недоторканість людського життя за будь-яких умов. Підстави такої позиції різні – і релігійні, і переконання, що особа при вирішенні питання про смерть повинна підкорятися суспільним та державним інтересам (так званий патерналізм), і думка, що святість людського життя – стрижень суспільного ладу. Противники евтаназії висувають такі доводи: евтаназія суперечить принципу «поки є життя, є надія», не враховує вірогідності помилкового діагнозу, відкриття нових засобів лікування, можливості зловживання з боку медичного персоналу чи різних зацікавлених осіб; евтаназія є своєрідним вбивством і суперечить принципам гуманізму, може привести до дегуманізації осіб, які її виконують. Евтаназія буває двох видів: активна, коли використовуються засоби, що прискорюють смерть, і пасивна – бездіяльність лікарів, відмова від боротьби за життя пацієнта. Вже у 1957 році папа Пій XII погодився з тим, що якщо зрозуміло – хворий не виживе, можна не продовжувати лікування. В сучасних умовах пасивна евтаназія розповсюджена в багатьох країнах, хоча в багатьох і не визнається, але активна евтаназія заборонена практично скрізь. Дискусії про право на смерть не вщухають, у них підіймаються найважливіші моральні, гуманістичні, соціальні, медичні проблеми.

Отже, ставлення до смерті змінювалось у різні історичні епохи. Це ставлення навіть вважають еталоном, індикатором цивілізації. Сучасна людина дедалі більше приходиться до думки про необхідність зруйнувати «табу смерті», яке тривалий період панувало в культурі, відмовитись від

примітивного оптимізму, коли кожний прикидається, що смерть не має до нього ніякого відношення. Знання про смерть, роздуми про неї необхідні для життя. Життя та смерть невідривно взаємопов'язані. Від сенсу, який надаємо життю, залежить і сенс, що надається смерті. Життя, яке не має сенсу, не може надати сенсу і смерті, але й смерть, яка не має сенсу, отруює всілякий сенс, що можна надати життю. Смерть – випробування будь-якого сенсу, перед нею людина повинна зрозуміти: навіщо живе, чи дійсно її існування є життям. Тільки пам'ятаючи про невідривність життя від смерті, можна прожити життя та зустріти смерть осмислено, гідно.

4. ЛЮДИНА У БІОСОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ СУЧАСНОСТІ

Людина «інформаційної» епохи

Бурхливий розвиток інформаційних технологій початку XXI ст. призвів до зростання відносної важливості окремих аспектів людського і суспільного життя. Внаслідок інформаційної революції основною цінністю для суспільства взагалі й окремої людини зокрема поступово стають інформаційні ресурси. Інформатизація та комп'ютеризація докорінно змінюють обличчя людини і суспільства.

Нова інформаційна технологія уперше відкриває перспективу для колосального посилення фундаментальних особливостей людини, для їх застосування в небачених раніше масштабах. Але які будуть наслідки її впровадження і застосування, залежить від соціальних, культурних структур, структур цивілізації і механізмів, від ідеалів і ідеологій, від соціальних моделей майбутнього і утопій, міфів, цінностей і політичних установок, пристрастей, амбіцій, етнічних традицій і забобонів, у владі яких знаходиться сучасна людина.

Ця нова, вища інформаційна технологія може, як і усі передуючі технології, служити добру і злу. Людина повинна зробити особливий, понад детермінуючий вибір, заснований на чіткому розумінні страхітливої сили пов'язаних з нею негативних наслідків, а також конструктивних, позитивних можливостей.

Підкреслюємо, що «інформаційною людиною»ми називаємо не будь-яку людину, працюючу на комп'ютері, включаючи інтернет, а людину, поневолену комп'ютером, приставлену обслуговувати інформаційні потоки на шкоду власному розвитку як повноцінної особистості. «Людина інформаційна» будує свої стосунки зі світом і іншими людьми через

комп'ютерне опосередкування, втрачаючи потребу, а потім і здатність до безпосередніх контактів.

Зміна соціально-психологічного типу людини є двостороннім процесом. З одного боку, новий тип свідчить про можливість подальшого розвитку особистості завдяки задіюванню не використаних доки комунікаційних здібностей людини. З іншого боку, він означає новий виток відчуження людини від собі подібних і, кінець кінцем, від самої себе, бо в «інформаційному суспільстві» інформаційні технології виявляться посередником не лише в стосунках людини з іншими людьми, але і в її відношенні з самою собою. Іншими словами, становлення «людини інформаційної» означало б прогрес усередині тенденції, що відчужує, без якісного переходу до розвитку особистості на власній основі.

Надзвичайно важливим є ясно уявляти собі усі наслідки такого включення, у тому числі і соціально-психологічні особливості функціонування людини, пов'язані з соціальним характером. Бо чим більше ми втягуємося в «інформаційне суспільство», тим вірогідніше переважання соціального характеру «людини інформаційної», тобто людини, удвічі спустошеної в порівнянні з пересічною людиною.

Сегментована, але в той же час міцно сплетена інформаційна мережа формує подібного до себе ризоматичного користувача: інформаційно мобільного, без зусиль схоплююча і відволікаючого від себе фрагменти інформації, рівно з усіма комунікабельного. Блокова інформації розбиває відповідно життя людини на механічно розбирані фрагменти, у випадковому наборі яких важко відновити логічні або емоційні зв'язки.

Інформаційна «хвороба» вражає людину в деперсоналізованому просторі передачі щоденних новин, обміну фрагментами сенсів і комутації «усього і уся»: проникнення в споживача відбувається без перешкод. Людина сама стає середовищем – масою – постійного кругообертання інформації. Процес затягує, оскільки для витягання і передачі її, для налагодження комунікації не потрібно ні зусилля із переробки інформації, ні опір їй (якраз

навпаки, особисте сприйняття порушує адекватну передачу і рівномірне безперебійне повідомлення). Інформація приводиться в рух агентом, що комунікує, і, одночасно, розчиняє його в знакових структурах, поглинає його самого. Інформаційна порожнеча – непроникність, мовчання, нездатність підтримати комунікацію – вважається в інформаційному суспільстві ознакою неписьменності людини і нерозвиненості (закритості) суспільства.

В міру розвитку комп'ютерних технологій, ці процеси прискорюватимуться і набуватимуть глобального характеру і їх розвиток вимагає глибокого осмислення вже сьогодні.

Неогуманізм

Сучасний планетарний гуманізм перетворюється світом. Його ідеї і цінності невпинно підтримують нашу впевненість в здатності впоратися з проблемами, з якими ми стикаємося, і освоїти ще невідомі нам реальності.

Вперше в історії планетарна спільнота людей отримала можливість примиряти будь-які наявні у нас відмінності спільно і мирним шляхом. Ми використовуємо термін «спільнота» зважаючи на виникнення глобальної свідомості і широкого визнання факту нашої взаємозалежності. У всьому світі Інтернет зробив наші комунікації практично миттєвими, і що б не сталося з ким-небудь і де-небудь на планеті, це відразу ж зачіпає кожного з нас, хто живе на ній.

Зазвичай більшість рішень, які зачіпають інтереси людей, приймаються на місцевому або національному рівні. Деякі проблеми можуть перевершувати ці масштаби, саме такі, як регіональні війни, грубі порушення прав людини, нові ідеї в галузі науки, етики і філософії. Особливе значення має сьогодні той факт, що ми – мешканці загального планетарного середовища, і що негативні результати багатьох видів діяльності в одній країні можуть перекинутися на інші, наприклад, виснаження ресурсів, забруднення атмосфери і водних шляхів. Глобальне потепління викликає особливу заклопотаність у кожній людині на планеті. Те ж можна сказати

про спалахи епідемій (наприклад, чуми, свинячого грипу, туберкульозу, малярії). Тут явно виявляється необхідність координації діяльності (розподіл вакцин, загальної політики карантину і так далі).

Ми бачимо, що все нові і нові проблеми починають привертати увагу всього планетарного співтовариства. І вони можуть зажадати від нас спільних дій, таких, скажімо, як збереження унікальних екосистем і видів живих істот, обмеження окремих видів рибальства, запобігання або боротьба з економічним спадом, розвиток нових технологій і вивчення їх впливу на перспективи існування людства; спільного реагування на проблеми убогості і голоду, надмірні соціальні відмінності в прибутках і можливостях. Перед нами стоїть і питання про зниження неписьменності, необхідності інвестицій і капіталу, технічної допомоги в сільському господарстві і економіці аграрних суспільств.

У сучасному науковому дискурсі досить часто зустрічається термін «неогуманізм», що означає новий сміливий підхід до вирішення загальних проблем. Відповідно до цього підходу, затвердження світських принципів і цінностей неогуманізму пропонується вченими як конструктивний вклад в планетарне співтовариство.

Коротко охарактеризуємо основні принципи, наведені в Декларації неогуманізму:

1) неогуманісти прагнуть до більшої відкритості. Вони співпрацюють з релігійними і нерелігійними співтовариствами в справі вирішення загальних проблем. Неогуманісти усвідомлюють, що незліченні покоління людей були віруючими і що люди повинні працювати разом, щоб знаходити рішення загальних для всіх соціально-політичних проблем. Неогуманісти не релігійні в сенсі буквальної прихильності до якогось віровчення. Вони не є і членами тієї або іншої релігійної деномінації, а якщо і належать, то чисто номінально. Вони звертаються до науки і розуму для вирішення своїх проблем, спираються на досвідчену перевірку своїх знань і цінностей. Неогуманісти не войовничі безбожники, хоча і налагоджені критично до заяв про істинність

релігійної точки зору, особливо якщо вона виражена в догматичній і фундаменталістській формі або робить замах на свободу інших людей. Вони розуміють, що не емоції, ні інтуїція, ні влада, ні звичай, ні суб'єктивність самі по собі не можуть замінити пошук істини за допомогою розуму.

2) неогуманісти ставлять під сумнів спроможність традиційного теїзму. Вони можуть бути агностиками, скептиками, атеїстами або навіть інакодумцями у рамках тієї або іншої релігійної традиції. Вони вважають, що традиційні концепції Бога суперечливі і необґрунтовані. Вони не вірять, що Біблія, Коран, Книга мормонів або Бхагавадгіти священні і являються особливого роду духовними джерелами. Вони скептичні відносно древніх вірувань, що виявляють свою необґрунтованість у світлі сучасної наукової і філософської критики, особливо, у світлі наукової експертизи так званих священних текстів і їх джерел. Вони ставлять під сумнів істинність тих моральних абсолютів, про які говорять ці тексти, і розглядають їх в якості продуктів архаїчних цивілізацій. Проте, вони визнають, що деякі з релігійних моральних принципів можуть заслуговувати уваги і високої оцінки, особливо якщо вони розуміють їх як культурну спадщину. Вони розглядають традиційний акцент релігій на «порятунку» як привід для послаблення зусиль із вдосконалення нашого життя тут і тепер. Вони рішуче захищають принцип відділення релігії від держави і розглядають свободу совісті, мислення і інакомислення, якщо ті мають для людини життєве значення. Вони засуджують утиск – часто в ім'я релігії – прав жінок, репресії відносно сексуальних меншин, захист теократії і заперечення демократії і прав людини.

Неогуманісти, таким чином, усвідомлюють загрозу войовничого атеїзму, особливо таких його форм, які виникли в сталінському СРСР і Східній Європі при комуністичному тоталітаризмі або в маоїстському Китаї. На консерватизм російської православної церкви більшовики відповіли руйнуванням і закриттям церков, храмів, переслідуванням священнослужителів. Неогуманісти вірять в необхідність свободи совісті,

права людини вірити або ні; вони виступають проти будь-яких репресій, чи виходять вони від атеїстів, від держави, від християнських або ісламських інквізиторів.

3) неогуманісти – це люди позитивної установки, їх краще визначати як людей виступаючих за щось, а не проти чогось. Вони налаштовані на згоду і прийняття, а не на заперечення і незгоду. Хоча вони схильні критично розглядати претензії вірян на істину, акцент при цьому робиться на конструктивний вклад у вирішення проблем, а не на негативістське викриття.

4) неогуманісти практикують критичне мислення, щоб оцінити відповідність наших домагань на достовірне знання фактів і розуму. Заяви, що претендують на істину, найефективніше перевіряються методами науки, за допомогою яких гіпотези піддаються об'єктивній перевірці. Треба прагнути використовувати найкращі методи наукового дослідження там, де вони ще не застосовувалися, щоб переконання були надійними і раціонально виправданими. Таким чином, заяви, що претендують на істину, в принципі відкриті для модифікацій у світлі нових досліджень, і немає таких переконань, які унеможливлювали б свій перегляд. Рефлексивний розум є істотним для оцінки істинності переконань і вірувань людей.

5) неогуманісти застосовують аналогічні методи для оцінки етичних принципів і цінностей. Якнайкраще моральні норми можна оцінювати по наслідках їх застосування. В ході розвитку цивілізації людство набуло етичної мудрості, хоча застарілі моральні рецепти вимагають перегляду; в той же час не виключено виникнення нових моральних принципів.

6) неогуманісти прихильні ключовим етичним принципам і цінностям, які для людей мають життєве значення. Вони не виведені з богословських абсолютів, але виникли і розвивалися у світлі сучасних досліджень і досвіду. Серед них ключовою цінністю є щасливе і плідне життя кожної людини. Індивід повинен прагнути до якнайповнішої реалізації своїх кращих здібностей і інтересів. Врешті-решт, сама людина є найкращим суддею обраної нею життєвої позиції, хоча є багато критеріїв того, що сумісне з

гуманізмом. Творчий розвиток особистих інтересів має бути погоджений з даруваннями і цінностями. Розумне життя в гармонії з почуттям – найнадійніше джерело отриманого від життя задоволення. Це означає, що людина має бути в когнітивному контакті із зовнішнім світом і зі своїми власними потребами і бажаннями. Особа повинна прагнути досягати найвищих – з числа можливих – стандартів якості і досконалості.

7) неогуманісти визнають, що людина не може жити в ізоляції від людей і повинна розділяти цінності з іншими членами суспільства. Саме тому співчуття є основною складовою повноцінного життя. Це припускає здатність любити інших і приймати їх любов у відповідь. Любов може включати деякий спосіб сексуальної реалізації і взаємності, готовність здолати репресивні стосунки, враховуючи різноманітність сексуальних спонукань. Потреби жінок слід вважати такими ж повноправними, як і чоловіків; суспільство повинне терпимо відноситися до одностатевих способів прояву сексуальності. Суспільство повинне прагнути культивувати моральний ріст дітей і дорослих. Особа не може вважатися повноцінною, якщо вона не співчуває потребам інших людей і не має справжньої альтруїстичної турботи про їх благо. Такі почуття пробуджуються передусім в сім'ї, де діти повинні відчувати, що вони бажані і улюблені. В той же час в дітях слід розвивати почуття відповідальності за їх власне благополуччя і за благополуччя інших членів сім'ї, а також своїх друзів і колег, фактично за усіх членів їх співтовариства в цілому, і далі – за усе людство.

8) неогуманісти підтримують право на недоторканість приватного життя як центральний постулат демократичного суспільства. Індивідові повинно бути дано право приймати самостійні рішення і реалізовувати свої цінності в тій мірі, в якій це не ущемляє права інших.

9) неогуманісти підтримують демократичний спосіб життя і захищають його від усіх внутрішніх і зовнішніх ворогів. Цивільні добродетності демократії пройшли довгий шлях розвитку, і сьогодні вони цілком вкорінені

в громадському житті; вони забезпечують принципи терпимості, справедливості, примирення відмінностей і готовності до компромісу.

10) неогуманісти визнають першорядну вагу вихованості як в особистому житті, так і в дії особи на суспільство. Історично склалося так, що багато невіруючих, люди світського світогляду, атеїсти і агностики недооцінювали важливість особистої моральності, оскільки вони відмовлялися обговорювати поведінку людей в термінах гріха, покарання і подяки або апелювати до існуючих устоїв. Вони вважали за краще розглядати питання моральності як проблему соціальних перетворень. Але ясно, що це було помилкою, бо безрозсудно уникати питань доброчесності і моральної чесності окремих осіб, які і складають суспільство. Суспільству потрібні освічені індивіди, що досягли належної міри етичної зрілості і морального добродіяння.

Відповідно з цим, моральне виховання дітей і молоді має особливе значення для батьків і суспільства. Це справедливо також і для дорослих, які мають сім'ї, стосунки з іншими людьми і беруть участь в житті суспільства. Таким чином, деякі рекомендації доцільні не як такі, що мають силу закону (оскільки людина не завдає шкоди іншим, а як критерії оцінки поведінки. Насправді існує широкий консенсус по багатьох з цих питань, і вони розділяються більшістю членів співтовариства. Ця згода долає відмінності між релігійними і нерелігійними переконаннями.

11) неогуманісти беруть на себе відповідальність за благополуччя суспільства, в якому вони живуть. Неогуманісти підтримують верховенство права, як і дотримання принципів соціальної справедливості і рівності перед законом. Це включає рівність усіх членів суспільства, незалежно від їх соціального статусу – класу, етнічної, статевої, расової, національної або релігійної приналежності. Неогуманісти підтримують прогресивний гуманізм, тобто точку зору, згідно якої необхідно гарантувати, наскільки це можливо, рівні можливості для усіх членів суспільства. До цих гарантій відносяться право на освіту, загальну охорону здоров'я, право там, де це

можливо, на оплачувану роботу і отримання достатнього доходу, щоб могли бути задоволені основні потреби людини.

Неогуманісти, як правило, підтримують ідею вільної ринкової економіки як найбільш продуктивного способу досягнення і вдосконалення економічного добробуту суспільства. Вони підтримують систему справедливого оподаткування і соціального забезпечення для тих, хто із-за обмежених можливостей не в змозі сам себе забезпечити. Ця система включає соціальну підтримку інвалідів і пенсійне забезпечення престарілих.

Неогуманісти чужі утопізму. Разом з прихильністю принципам прогресивного соціального гуманізму, вони залишаються реалістами; вони усвідомлюють те, що нерідко прогрес йде повільно, хворобливо і фрагментарно. Проте, вони вважають, що наполегливість, мужність і мудрість здатні привести до побудови кращого світу на Землі. І неогуманісти повні рішучості слідувати цим шляхом.

12) неогуманісти підтримують ідею збереження природи (а green economy) скрізь, де це можливо. Викликає зростаючу заклопотаність погіршення довкілля. У пошуках нових джерел енергії кожна людина повинна відчувати себе захисником природи, повинна перешкоджати зубожінню біоресурсів планети, зникненню видів живих істот і забрудненню атмосфери. Планету Земля слід розглядати як наш загальний будинок; кожна людина зобов'язана охороняти довкілля, принаймні, у своєму найближчому оточенні. Безжальне знищення тропічних лісів і закислення гірл річок має бути проблемою кожної людини на планеті. Неогуманісти повинні прищеплювати людям почуття любові до нашої синьо-зеленої Матері-землі, відчуття боргу і рішучості оздоровляти її.

13) неогуманісти визнають наполегливу необхідність забезпечення тих або інших форм обмеження росту населення. Це включає гарантії прав жінок на вільне і самостійне вирішення ними питань, пов'язаних з вагітністю.

Вони знаходяться в опозиції до деяких впливових релігійних інститутів, які, зважаючи на їх віросповідний догматизм, виступають проти

обмеження росту народонаселення. За деякими оцінками на початку нашої ери на планеті жило 200 млн. чоловік; у 1000 році їх було 310 млн.; у 1900 році їх було вже 1,6 млрд.; у 1950 році – 2,5 млрд. і більше 6 млрд. – в 2000 році. Якщо нинішні тенденції збережуться, то до 2020 року людей буде 7,5 млрд., а до 2050 року – 9 млрд. Це означає, що існує невідкладна необхідність зниження темпів росту населення. На щастя, зважаючи на прогрес медичної науки, охорону здоров'я і санітарію, відбувається зниження смертності, але це означає старіння (surging) населення. Гуманісти завжди були в перших рядах тих, хто виступає за раціональну демографічну політику. Проте така політика відкидається реакційними релігійними силами, які виступають проти контрацепції і права на аборт. Але при цьому немає ніякої гарантії того, що «зелена революція» забезпечуватиме достатні харчові ресурси, що посухи і неврожаї не знищуватимуть урожаї сільськогосподарських культур. Отже, виходячий з під контроль ріст чисельності населення планети стає все більш тривожною проблемою, яку треба негайно вирішувати.

До цього кола питань відноситься і той факт, що в населенні багатьох країн росте відносна доля літніх людей. У розвинених країнах на кожних десять чоловік доводиться одна людина старше 60 років. До 2050 року це співвідношення буде дев'ять до двох. Чи буде у працюючої частини населення можливість підтримувати тих, хто знаходиться на пенсії? У недалекому майбутньому ця проблема загрожуватиме стати однією з найгостріших. У цих умовах потрібний постійний перегляд державної політики з урахуванням соціальної обстановки, яка постійно змінюється. Ясно, що у світлі демографічних змін моральні і економічні принципи мають вирішальне значення.

14) неогуманісти визнають необхідність активної участі в політичному житті. Хоча гуманістичні організації зазвичай не встають на сторону якогось-небудь політика або політичної партії, нині вони вимушені визнати необхідність політичної організованості.

Проте можна заперечити, що етика гуманізму залишається лише абстрактним узагальненням, якщо вона не застосовується до вирішення соціальних проблем. Позиції неогуманізму з конкретних питань громадського життя цілком можуть притягнути в наше співтовариство безліч людей з політичними установками, які не визначилися, і незадоволених існуючим станом речей, для кого тим самим гуманістичний світогляд набуде певного соціального сенсу. Однією з цілей гуманізму має бути оцінка політичних і соціальних організацій за критерієм їх здатності поліпшити життя людей. Отже, неогуманістичні організації мають бути готові брати участь в політичних діях.

15) неогуманісти повинні займати прогресивні позиції з економічних питань.

16) неогуманісти визнають, що людство зобов'язане долати вузькі рамки егоцентричного індивідуалізму і шовіністичного націоналізму. Планетарне співтовариство потребує розробки нових транснаціональних інститутів. Новою реальністю XXI століття є той факт, що ніхто на планеті не може жити в ізоляції, і всі частини світової спільноти взаємозв'язані. Це в рівній мірі справедливо і відносно національних держав, що користуються випадковими перевагами, зумовленими подіями минулого.

Проблеми, з якими стикається людство, вимагають визнати, що основним етичним принципом глобальної цивілізації є те, що кожна людина на планеті має рівну гідність і цінність як особа, і цей принцип не може бути обмежений національністю, етнічністю, релігією, расою, мовними межами або іншими ознаками.

Прихильники неогуманізму свідомо заявляють, що науку, техніку і технологію слід використовувати на благо людства. Суспільство має бути готовим переглянути людські цінності і змінити власну поведінку у світлі цих висновків. У світі, який швидко змінюється, потрібні нові ідеї і підходи, щоб забезпечити прогрес людства. Сьогодні ми стикаємося з необхідністю

переглянути архаїчні традиції і стосунки, щоб благополуччя і щастя стали доступні усім, хто прагне до гідного життя для себе і інших.

Трансгуманізм/ Постгуманізм

Нині розвиток високих технологій чинить значний вплив практично на всі сфери людського життя. Космологія, фізика, молекулярна біологія наших днів, після зломів атомів, атомного ядра, а також головної молекули життя дозволили людині отримати доступ не лише до незлічених енергетичних, речовинних і інформаційних багатств, але і проникнути у фундаментальні першооснови усього живого на планеті. Розшифрувавши універсальний генетичний код усіх живих істот на планеті, людина придбала деякий «ступінь свободи», який одночасно поставив її в ролі людини і Творця, перетворювача природних форм життя, своєрідного дизайнера Homo sapiens'а. Індустрія високих технологій вимагає глибокого філософського осмислення в рамках ідей трансгуманізму.

Вперше термін «трансгуманізм» був введений великим англійським біологом Д. Хакслі в творі «Нові пляшки для нового вина». Важливу роль в наданні трансгуманізму його сучасної форми зіграв Р. Еттінгер, що поклав початок руху «кріоніки» публікацією своєї книги «Перспектива безсмертя». Він стверджував, що медична технологія постійно розвивається, а при низьких температурах хімічна активність припиняється, тому можливо заморозити пацієнта, і коли технологія досить розвинеться, виправити ушкодження заморожування і захворювання, які у нього були. У 1972 році Еттінгер опублікував працю «Від людини до надлюдини», де детальніше розглянув можливі поліпшення людського організму.

Трансгуманізм – раціональний і культурний рух, що стверджує можливість і бажаність фундаментальних змін в положенні людини за допомогою досягнень розуму, особливо з використанням технологій, щоб

ліквідувати старіння і значно посилити розумові, фізичні і психологічні можливості людини.

Нині трансгуманізм є інтернаціональним рухом, що ставить своєю метою розвиток і дослідження можливостей особистого самопокращення, а також дослідження майбутнього людства, і одночасно його оптимізацію, запобігання катастрофічним ризикам. Трансгуманізм протиставляє себе гуманізму Нового часу з його ідеєю безмежного розширення можливостей людини за допомогою досягнень сучасних супертехнологій. Провідним напрямом в розвитку ідей трансгуманізму і його концепцій є впровадження і використання високих технологій, які і складають основу його ідеологічних імперативів.

Серед різноманітних можливостей, які вже здійснюються і можуть бути реалізовані найближчим часом за допомогою досягнень високих технологій у світлі ідей трансгуманізму можна виділити наступні:

–інжиніринг органів і тканин, створення протезів і штучних органів, що перевершують по своїх можливостях природні;

–практичне призупинення процесів старіння;

–ефективна профілактика практично усіх захворювань і їх лікування;

–цілеспрямоване втручання в генетику людини і інших тварин;

–розширення інтелектуальних можливостей людини за рахунок сенсорних пристроїв, що імплантуються, і переміщення більшої частини активності у віртуальний простір;

–поява систем штучного інтелекту і подальший розвиток інтерфейсу людина-комп'ютер;

–розмивання бар'єрів між людьми – мовних, державних, географічних та ін.

Якщо для гуманістів важливе те, що людина може поліпшити світ в якому вона живе через раціональне мислення, терпимість, свободу і демократичні форми громадського устрою, то для трансгуманістів важливе те, ким людина може стати. Якщо для гуманізму питання про природу

людини і її недосконалість залишалося осторонь, то для трансгуманізму поліпшення людського організму стає метою. Якщо гуманізм зупинявся в зміні людини на соціалізації, інкультурації і освіті, то трансгуманізм вважає необхідним використовувати технологічні методи для виходу за межі людського способу існування. Це означає, що радикально розділяються спосіб існування людини і її особа. Прискорення прогресу науки і технологій відкриває абсолютно новий етап в розвитку людини у рамках техногенної цивілізації.

Головна причина нинішньої актуалізації цього дискурсу в тому, що турбота про прийдешню долю людини, яку здійснює творець і користувач базових технологій XXI століття, кардинально відрізняється від тієї турботи, яку здійснювала, скажімо, людина середньовіччя. Трансгуманісти відкидають головний метафізичний забобон, характерний для прибічників етичної традиції від Платона до Шелера. Антропність, в їх розумінні, не є абсолютною онтологічною константою (створеною Богом, Природою або ще яким-небудь Абсолютом). Антропність – це найбільший витвір мистецтва самої людини. Саме тому найголовнішим завданням турботи про людину трансгуманісти вважають захист прав людини на її власний розсуд удосконалювати цей найбільший витвір мистецтва. Етико-онтологічний імператив трансгуманізму свідчить: не консервувати буття антропності в повноті усіх її нинішніх обмеженостей, патологій і збитностей, а покращувати це буття, використовуючи усю потужність технологій XXI століття.

Покращувати ж онтологічне положення антропності у світі – означає піддавати її таким перетворенням, які збільшують можливості окремих людей усвідомлено змінювати свій геном, своє тіло, свою нейронну систему, своє життя відповідно до своїх інформованих бажань. Слово «усвідомлено» тут означає: користувачі наукомістких технологій повинні як можна глибше розуміти, між якими варіантами життєвого положення у світі вони вибирають. Поглибленню такого розуміння сприяють такі чинники, як:

молекулярна нанотехнологія, генна інженерія, наномедицина, штучний інтелект, ліки для зміни настрою, терапія проти старіння, нейроінтерфейс, програми для управління інформаційними взаємодіями, ліки для поліпшення пам'яті, суперчіпи, що імплантуються, когнітивні технології.

Дискусія з питання про моральну виправданість нічим не лімітованого використання усіх згаданих вище засобів подолання природи людини, таким чином, розколело співтовариство гуманітаріїв ХХІ століття на два табори – гуманістів і трансгуманістів. Перші вимагають категорично заблокувати дію перелічених вище чинників, накласти табу на які б то не було вторгнення у фундаментальні першооснови людської природи.

На відміну від них, трансгуманісти вважають, що вільна особа має повне право втручатися в природу. На їх думку, не повинно бути моральних або етичних табу, що забороняють особистості на її власний розсуд змінювати свою природу. Вони не бачать нічого негативного ні у бажанні особистості жити як можна довше, ні в її природному прагненні зробити, вивчити і пережити більше, ніж це можливо нині за звичайне людське життя. Особистість, в розумінні трансгуманістів, має право дорослішати і розвиватися набагато довше, ніж ті жалюгідні вісімдесят років, які відпущені їй еволюційним минулим.

Основними термінами, якими прибічники позицій трансгуманізму визначають подальшу еволюцію людини, – це транслюдина і постлюдина.

Термін «транслюдина» означає «перехідна людина», самоосознана істота, уперше детально описана футуристом Ф. Есфандіарі як потенційний крок на шляху еволюції в постлюдину. Називаючи транслюдей «першим проявом нових еволюційних істот», Есфандіарі називає такі ознаки транслюдності як поліпшення тіла імплантантами, відсутність статі, штучне розмноження і розподілену індивідуальність.

За первинним визначенням Есфандіарі, транслюди не обов'язково мають бути найбільш орієнтованими на майбутнє або найдосвідченішими в технології людьми, і не обов'язково повинні усвідомлювати свою «єднальну

роль в еволюції». Проте у міру того, як ідеї ученого поширювалися і усе більше число людей починало вважати себе трансгуманістами, поняття транслюдини стало включати аспекти самоідентифікації і активної діяльності. *Транслюдина – хтось, активно підготовлюваний стати постлюдиною. Хтось, досить інформований, щоб побачити в майбутньому радикально нові можливості, підготовлюваний до них і використовуючий усі існуючі можливості для самопокращення.*

Багато трансгуманістів вже вважають себе транслюдьми, оскільки можливості людського тіла і розуму вже значно збільшилися завдяки використанню безлічі сучасних інструментів. Очікується подальший прогрес в створенні і використанні нових глобальних систем зв'язку, а також методів модифікації тіла і продовження життя. Будь-яка людина, яка використовує ці зростаючі можливості, зможе з якогось моменту вважатися транслудиною.

Серед нових можливостей, що надаються, наприклад, супертехнологіями штучного інтелекту виступає обговорювана раніше віртуальна реальність, посилення фізичних і розумових здібностей, а також інтеграція в штучний інтелект.

Штучне життя, як окремий науковий напрям теорії штучного інтелекту, зайнятий створенням обчислювальних систем і моделей, діючих на базі біологічних і еволюційних принципів, а також розробкою нових, штучно синтезованих біологічних форм, одним зі своїх головних завдань вважає створення штучних істот, здатних діяти так же ефективно, як і живі організми.

Серед розробників штучного життя не припиняються суперечки про можливість побудови інтелектуальних об'єктів, які зможуть конструювати системи складніші, ніж вони самі (не по готовому алгоритму, а самостійно, як видатні інженери роблять винаходи і відкриття). Причому дослідники штучного життя прагнуть не просто отримати поведінкову схожість штучних істот з біологічними, а досягти цього за допомогою природних, еволюційних підходів. Тим самим з'являється можливість вивчення принципів

функціонування і розвитку живих істот, тобто конструювання штучного життя дозволяє отримати певну інформацію, що допомагає пізнати природне через пізнання штучної моделі.

На цьому етапі еволюційного розвитку ми впритул приходимо до проблеми постлюдини. *Постлюдина — це нащадок людини, модифікований до такої міри, що вже не є людиною.* Багато трансгуманістів хочуть стати постлюдьми. На жаль, до справжнього моменту, проблема постлюдини знаходилася на периферії академічної раціоналістичної філософії і розвивалася переважно у рамках окультно-езотеричного напрямку, наукової фантастики і інших неакадемічних жанрів сучасного філософствування. Філософська антропологія ХХ століття, що асимілює великі духовні системи Заходу і Сходу, не звернула належної уваги на те, що з давніх часів суть людини мислиться принципово незамкнутою: людське існування вважається таким, що починається ще задовго до втілення в конкретному людському тілі і закінчується переходом в інші сфери і стани. Саме людина, оскільки ніякій іншій живій істоті не властиве переживання власної смертності і обмеженості, упродовж віків намагається розширити власні межі. А враховуючи, що будь-яка цілісна концепція людини включає не лише уявлення про людину як про кінцевого мешканця геоцентричного всесвіту, але і питання потенції, розвитку (все те, що «пост»), аналіз концепції людини має бути доповнений розглядом її постлюдської компоненти.

Сама ідея постлюдини існувала на усіх етапах розвитку людства (це ілюструють давні перекази і міфи) і продовжує існувати як загальна тенденція філософської думки, як пріоритетний напрям науково-технічної дослідницької практики, як одне з головних питань філософської антропології (вчення про людину) кінця ХІХ – початку ХХІ ст. Вона обіграється у рамках різних релігійно-філософських, езотеричних вчень, розвивається науково-спекулятивними напрямками (такими як, наприклад, кібертрансценденталізм), жанром «наукової фантастики», відбивається буденною свідомістю, реалізується в політичних утопіях і високобюджетних

проектах масового кіно. Широта і різноплановість асоціацій, відбиває цілий пласт сучасної культури, який був, практично, обійдений всюдисущою філософською рефлексією.

Слід зазначити, що багато сучасних мислителів концентрують свої інтелектуальні зусилля навколо ідеї постлюдини – ідеї про можливість перевершити обмеженість людської істоти, здолати ті заслони, які ставить людині її просторово-часова визначеність, її тіло і детерміністична залежність. Проте ця ідея розглядається різними авторами з різних теоретичних і світоглядних позицій.

Крім того, усі інтерпретації ухиляються від строгого логічного розуміння і викладу. І з цим зв'язані певні методологічні труднощі. Деякі автори настоюють на принциповій невимовності ідеї постлюдини на мові 3-х мірної свідомості – на мові людської логіки, з її заборонами на протиріччя і одновимірним віддзеркаленням дійсності. Інші вважають, що для розуміння «постлюдяності» потрібний особистий досвід надлюдського переживання. Постлюдина, таким чином, виступає як «відкладене визначення», що зовсім не виключає живого участного пізнання, в результаті якого дослідження набуває характеру діалогу з мислителями нашої епохи.

На думку транс гуманістів, в якості постлюдини, ми матимемо розумові і фізичні можливості, що далеко перевершують можливості будь-якої не модифікованої людини. Ми будемо розумніші, ніж будь-який людина-геній і матимемо набагато досконалішу пам'ять. Наше тіло не буде схильне до захворювань і воно не руйнуватиметься з віком, що забезпечить нам необмежену молодість і енергію. Ми зможемо отримати набагато більші здібності відчувати емоції, задоволення і любов або захоплюватися красою. Нам не доведеться випробовувати втому або нудьгу і дратуватися по дрібницях.

В цілому, технологічні і соціальні винаходи, які збільшують загальну економічну ефективність, як правило, допомагають і досягненню трансгуманістичних цілей.

Постлюди можуть виявитися повністю штучним створінням (заснованими на штучному інтелекті) або результатом великого числа змін і поліпшень біології людини або транслюдини. Деякі постлюди можуть навіть знайти для себе корисним відмовитися від власного тіла і жити в якості інформаційних структур в гігантських надшвидких комп'ютерних мережах. Іноді говорять, що ми, люди, не здатні уявити собі, що означає бути постлюдиною. Їх справи і прагнення можуть виявитися так само недоступні нашому розумінню, як мавпі не зрозуміти складності людського життя.

Однією з важливих проблем залишається і перспектива зміни людського суспільства. У міру того як все більше і більше людей зараз переселяються в міста, літні люди втрачають традиційну сімейну опору і соціальні зв'язки і нестримно скачуються на грань маргіналізації, в розвинених країнах вже сьогодні концепція надійного існування «від колиски до могили» швидко зникає. Розвиток медицини наших днів підходить до рубежу, за яким трансгуманісти передбачають серйозне збільшення тривалості життя. Така тенденція, яка з часом наростатиме, ставить перед суспільством проблеми економічного, політичного, соціального, психологічного, морального плану.

Слід зазначити, що з процесом збільшення тривалості життя намічається ряд проблем :

- зміна пенсійного віку і пенсійної політики;
- розвиток перекваліфікації, навчання дорослих і людей літнього віку;
- конфлікт між новою реальністю і традиційними уявленнями про вік;
- зміни в структурі соціальної стратифікації суспільства;
- можливе зниження і в перспективі зникнення радикальних рухів;
- зміна в сімейному устрої і можливе перенаселення.

Безумовно, охопити процеси величезної важливості, які вказуватимуть дію, що посилюється, на процеси сучасного соціального існування людства

не можна за допомогою тільки соціальних прогнозів. На жаль, дослідженням соціальних явищ приділяється катастрофічно мало уваги, особливо в Україні.

Однією з найважливіших проблем у світогляді трансгуманістів виступає проблема створення і функціонування надрозуму. Під надрозумом розуміється будь-який розум, що значно перевершує кращі уми людства практично в усіх областях, включаючи наукові дослідження, життєву мудрість і соціальні навички.

Іноді розрізняють слабкий і сильний надрозум. *Слабкий надрозум* – це те, що вийде, якби можна було запустити людський мозок зі збільшеною швидкістю, можливо, за допомогою завантаження людської свідомості в комп'ютер. Якщо робоча частота завантаженої свідомості буде в тисячу разів більше, ніж у біологічного людського мозку, він сприйматиме реальність уповільненою в тисячу разів. Це означає, що за певний час він зможе обдумати в тисячу разів більше думок, ніж його натуральний двійник.

Сильний надрозум – це розум, який не лише швидше, ніж людський мозок, але і якісно перевершує його. Не важливо, наскільки ви прискорите мозок собаки, він не зрівняється з людським мозком. Деякі вважають, що аналогічним чином може існувати сильний надрозум, з яким не зможе порівнятися жоден людський мозок, з якою б швидкістю він не працював. (Втім, відмінність слабого надрозуму від сильного може виявитися не такою чіткою. Досить розігнаний людський мозок, який не робить ніяких помилок і має досить пам'яті (чи чистого паперу) в принципі може вичислити будь-яку функцію, що обчислюється за Тьюрингом). Багато трансгуманістів припускають, що надрозум буде створений в першій половині цього століття. Для цього знадобляться дві речі: апаратне і програмне забезпечення.

Коли виробники процесорів розробляють наступне покоління чіпів, вони покладаються на закономірність, відому як «Закон Мура». Цей закон свідчить, що швидкість процесорів зазвичай подвоюється кожні вісімнадцять місяців. Цей закон охоплює усі обчислювальні пристрої, починаючи ще із старих механічних калькуляторів. Якщо він діятиме ще декілька десятків

років, то будуть створені комп'ютери, еквівалентні по обчислювальній потужності людському мозку. Закон Мура сам по собі – це усього лише екстраполяція, але цей вивід можна підкріпити, проаналізувавши фізичні обмеження і ознайомившись з дослідженнями, що ведуться сьогодні в лабораторіях. Комп'ютери з масовим паралелізмом – це ще один спосіб досягти обчислювальної потужності рівня людського мозку навіть без нових швидких процесорів.

Що стосується питання про програмне забезпечення, прогрес в обчислювальній техніці дасть нам розуміння обчислювальної архітектури людського мозку і використовуваних ним принципів навчання. Тоді ми зможемо реалізувати ті ж самі алгоритми на комп'ютері. Використовуючи нейронні мережі, ми зможемо уникнути необхідності програмування надрозуму: досить буде дати йому вчитися на своєму досвіді так само, як це робить людська дитина. Також можна використовувати генетичні алгоритми і класичні методи штучного інтелекту, щоб створити надрозум, який може і не мати ніякої схожості з людським мозком.

Поява надрозуму неминуче завдасть серйозного удару по будь-якому антропоцентричному світогляду. Людський вид більше не буде найрозумнішою формою життя у відомій нам частині Всесвіту. Але набагато важливіші практичні наслідки. Створення надрозуму стане останнім винаходом, який людям потрібно буде зробити, оскільки надрозум зможе потурбуватися про подальший науково-технічний прогрес набагато ефективніше, ніж це зможуть зробити люди.

Перспектива появи надрозуму ставить багато серйозних питань, над якими пора серйозно замислитися вже зараз, до фактичної появи надрозуму. Головне питання полягає в тому, що ж можна зробити для того, щоб максимізувати шанси появи надрозуму, який не заподіє людям шкоди, а навпаки, допоможе. Для того, щоб знайти відповідь на це питання, потрібні набагато ширші знання, ніж ті, які мають дослідники в області штучного інтелекту. Філософи, соціологи, когнітологи, комп'ютерні фахівці,

економісти, політики, фахівці з військової стратегії і багато інших повинні будуть об'єднати свої знання, щоб впоратися з тим, що може виявитися найважливішим завданням з тих, що коли-небудь вставали перед людством.

Трансгуманісти зазвичай прагнуть до того, щоб самим розвинулися і перетворилися на надрозуми. Існують два шляхи, якими вони сподіваються зробити це: а) через послідовні модифікації біологічного мозку, можливо, використовуючи ноотропні препарати, когнітивні технології, комп'ютерні технології (наприклад, носимі комп'ютери, інтелектуальні агенти, системи обробки інформації, програми для візуалізації і аналізу даних і т. п.), нейроінтерфейси і біонічні мозкові імплантанти; б) через завантаження свідомості в цифровий носій. Завантаження (іноді його називають «завантаження свідомості» або «реконструкція мозку») – це гіпотетичний процес перенесення свідомості з біологічного мозку в комп'ютер.

Ідея полягає в тому, що після сканування синаптичних структур мозку ми зможемо реалізувати за допомогою електроніки ті ж обчислення, що зазвичай відбуваються в нейронній мережі мозку. Сканування мозку з достатнім розрішенням може бути виконане шляхом розбирання мозку атом за атомом за допомогою нанотехнології. Пропонуються і інші підходи, наприклад, засновані на аналізі структури зрізів мозку за допомогою електронного мікроскопа і програм автоматичної обробки зображень.

Іноді розрізняють завантаження з руйнуванням, при якому оригінал мозку знищується в процесі сканування, і завантаження без руйнування, при якому оригінал мозку залишається цілий і неушкоджений разом із завантаженою копією. Питання про те, за яких умов особиста ідентичність зберігається під час завантаження з руйнуванням, залишається предметом обговорення. Більшість філософів, що вивчали цю проблему, вважають, що принаймні за деяких умов, завантажений в комп'ютер мозок буде вами. Суть в тому, що ви живі, поки зберігаються певні інформаційні структури, такі як

ваша пам'ять, цінності, стосунки і емоції; і не так важливо, чи реалізовані вони на комп'ютері або в тій осоружній сірій масі усередині вашого черепа.

Але складнощі починаються, якщо ми припустимо, що зроблено декілька однакових копій вашого завантаженого в комп'ютер мозку. Яка з них це ви? Усі вони – ви або жодна з них? У якій виявляться права на вашу власність? Яка залишиться в шлюбі з вашою дружиною/чоловіком? Виникає достаток філософських, юридичних і етичних проблем.

Іншою важливою проблемою технологічного розвитку трансгуманісти вважають віртуальну реальність. *Віртуальна реальність* – це оточення, яке ми відчуваємо, не знаходячись в ньому фізично. Театр, опера, кіно і телебачення – це усе примітивні передвісники віртуальної реальності. Деякі з цих віртуальних реальностей засновані на фізичних реальностях. Приміром, коли ми дивимося олімпійські ігри по телевізору, ми можете сидіти у себе вдома, але бачити і чути практично те ж саме, що ми побачили б і почули, якби особисто знаходилися на змаганнях. Міра занурення у віртуальну реальність під час перегляду телевізора досить сильно обмежена з деяких причин.

По-перше, розрішення занадто низьке. Біля звичайного телевізора недостатньо пікселів, щоб забезпечити повну ілюзію сприйняття. Телебачення високої чіткості покращує ситуацію, але навіть з самим кращим екраном периферійні області сітківки не стимулюються; тривимірного зображення теж немає. Ці проблеми можна вирішити, використовуючи носимий дисплей, який за допомогою лазерного променя створює зображення прямо на нашій сітківці. Також бажано використовувати додаткові сенсорні канали – навушники із стереозвуком і, можливо, тактильний інтерфейс. Ще одним важливим елементом є інтерактивність; перегляд телевізора – це пасивне переживання, але повна віртуальна реальність дозволить маніпулювати об'єктами, які ви відчуваєте. Для цього знадобляться сенсори, що вимірюють нашу реакцію, так що симуляція віртуальної реальності зможе відповідним чином оновитися.

Примітивні віртуальні (і штучні) реальності вже деякий час існують. Спочатку вони застосовувалися в тренажерах для пілотів і військових. Зараз вони все частіше використовуються для розваги в аркадних іграх. Через те, що віртуальна реальність є обчислювально інтенсивним процесом, симуляції поки що дуже грубі. Але з ростом обчислювальної потужності і розвитком сенсорів, аффлекторів і дисплеїв, віртуальна реальність почне наближатися до фізичної реальності по рівню точності відтворення і інтерактивності.

Віртуальна реальність створить необмежені можливості для творчості. Люди зможуть створити штучні віртуальні світи, які не будуть обмежені законами фізики, але здаватимуться учасникам такими ж реальними, як і фізична реальність. Люди подорожуватимуть в ці світи для розваги, для роботи і для спілкування з іншими людьми, які зможуть фізично знаходитися на іншому континенті.

Стрімкий розвиток високих технологій може привести до появи технологічної сингулярності. *Технологічна сингулярність* – це гіпотетичний момент в майбутньому, коли технологічний розвиток стане настільки стрімким, що графік технічного прогресу стане практично вертикальним. Ця концепція уперше була запропонована В. Вінджем, який вважає, що якщо ми зуміємо уникнути загибелі цивілізації до цього, то сингулярність станеться через прогрес в області штучного інтелекту, інтеграції людини з комп'ютером або інших методів збільшення розуму. Посилення розуму, на думку Вінджа, в якийсь момент приведе до позитивного зворотного зв'язку: розумніші системи можуть створити ще розумніші системи і зробити це швидше, ніж первинні конструктори-люди. Цей позитивний зворотний зв'язок, швидше за все виявиться таким сильним, що впродовж дуже короткого проміжку часу (місяці, дні або навіть усього лише години) світ перетвориться більше, ніж ми можемо це уявити, і несподівано виявиться населеним надрозумними створіннями.

З поняттям сингулярності часто зв'язують ідею про неможливість передбачити, що буде після неї. Постлюдський світ, який в результаті

з'явиться, можливо, буде таким чужим для нас, що зараз ми не можемо знати про нього абсолютно нічого. Єдиним виключенням можуть бути фундаментальні закони природи, але навіть тут іноді допускається існування ще не відкритих законів (у нас доки немає теорії квантової гравітації) або не до кінця зрозумілих наслідків з відомих законів (подорожі через просторову червоточину, подорожі в часі і т. п.), за допомогою яких постлюди зможуть робити те, що ми звикли вважати фізично за неможливе.

Вже відзначалося, про те, що в якийсь момент непередбачуване, може стати передбачуваним у міру наближення до події. Людина, що жила в 1950-і роки могла передбачати сьогоднішній світ у більших деталях, ніж людина Відродження, яка, у свою чергу, могла передбачати значно більше, чим який-небудь дикун з кам'яного віку. Оскільки горизонт передбачуваності відступає у міру нашого руху вперед в часі, можливо, що повного стрибка в невідомість не буде ніколи. На кожному етапі ви можете передбачати багато що з того, що повинно статися на наступному кроці, хоча кінцевий результат міг бути повністю прихований від нас, коли ми дивилися з початкової точки.

Питання передбачуваності важливе, оскільки, не маючи можливості передбачити хоч би деякі наслідки наших дій, немає ніякого сенсу в тому, щоб намагатися направити розвиток у бажаному напрямі. Трансгуманісти сильно розходяться в оцінці вірогідності сценарію Вінджа. Але практично усі, хто вважає, що сингулярність відбудеться, вважають, що вона станеться в цьому столітті, і багато хто упевнений, що це, швидше за все, станеться впродовж декількох десятиліть.

Досить важливим моментом у світогляді трансгуманізму є проблема цифрового безсмертя. Одним з різновидів квантового тіла-голограми (тілоносії) може бути електронна копія людини (ЕКЛ), розміщена в комп'ютерних мережах. Поєднана зі свідомістю (тонким тілом людини), подібна електронна копія зовні матиме вигляд повністю ідентичний фізичному вигляду людини, або вона може бути поліпшена за її бажанням.

Така ЕКЛ також міститиме увесь обсяг пам'яті, знань і інтелекту людини, завдяки створенню електронної копії-моделі нейронних мереж головного мозку точно відтворюючих нейронні мережі живої людини. Зрозуміло, до тих пір, поки ЕКЛ не буде «одухотворена», тобто доки в неї не буде впроваджена справжня душа людини (тонке тіло), вона буде усього лише віртуальним знімком, яка не є особою і яка не має ніяких юридичних прав. ЕКЛ без душі, без тонкого тіла буде настільки ж «живою» і реальною, наскільки живою може бути фотографія, відеозображення на екрані або віртуальний персонаж в комп'ютерній грі.

У зв'язку з цим, найголовнішим моментом в реалізації цифрового безсмертя буде процес перенесення душі, свідомість тонкого тіла людини в ЕКЛ, тобто в комп'ютерні мережі. «Перенесення душі» в комп'ютерні мережі не означає обмеження свідомості електронними пристроями, це усього лише термін, що вказує на здійснення стійкої кореляції (зв'язку) свідомості і ЕКЛ.

Саме наявність стійкої кореляції душі і ЕКЛ робитиме ЕКЛ живою, наділяти її повними правами людської особи. Така кореляція може бути здійснена таким чином:

– шляхом сканування, оцифрування і перезапису параметрів тіла і мозку створюється повна електронно-цифрова копія людини, яка наслідує його зовнішній вигляд, тембр голосу, пам'ять, рівень інтелекту, звички, схильності, емоції, переживання і так далі. Ця ЕКЛ може самостійно жити і переміщатися, навчатися в кібер-мережі, подібно до віртуального робота з штучним інтелектом.

– потім здійснюється процес встановлення стійкого зв'язку свідомості з ЕКЛ, тобто людина силою думки навчається впливати на дії, мову і мислення ЕКЛ. Якщо проводити аналогію, то ЕКЛ в даному випадку гратиме роль спірита-медіума або шамана, а людська свідомість – роль духу, який входить в тіло медіума і віщає через нього, діючи в кібер-мережі. Якщо проводити аналогію з езотеричними навчаннями індійської йоги або

тібетського буддизму, це подібно до процесу створення силою візуалізації адептом йоги, т.з. «ілюзорного тіла» – тонко-матеріальної, енерго-інформаційно-вольової психічної структури.

– у міру здійснення і зміцнення стійкого зв'язку свідомості і ЕКЛ, може бути досягнуте повне поєднання душі з ЕКЛ і її повна керованість так, що можна буде сказати, що ЕКЛ стала повноцінною особою людини, що має усі юридичні права і свободи.

Свідомість, тобто душа такої людини може повноцінно жити як звичайним людським життям у фізичному тілі, так і жити у віртуальному світі в якості електронної копії. У разі покидання фізичного тіла, душа людини може бути повністю перенесена в електронну копію, і продовжувати повноцінне існування в суспільстві в якості віртуальної проекції, що живе в комп'ютерних мережах.

Така жива електронна копія не буде обмежена екраном монітора, вона нагадуватиме голограму, всюдисущий віртуальний образ, вона зможе вмить переноситися на величезні відстані, бути видимою і чутною у будь-якій точці простору, спілкуватися як з людьми так і з собі подібними електронними копіями, відтворювати і копіювати себе, створюючи інші подібні до себе електронні копії, самоудосконалюватися, навчатися, завантажувати в електронну пам'ять будь-які знання, прочитуючи будь-які файли з комп'ютерних мереж.

Очевидно, що життя такої людини буде абсолютно відмінним від людини фізичної. Людина, що живе в електронному тілі не матиме потреби уві сні, їжі, залежати від погодних умов, вона не хворітиме, не старітиме, не помиртиме за умови підтримки достатньої енергії в комп'ютерних мережах. Вона зможе вільно міняти свій вигляд, стать, розділятися на безліч носіїв – проєкцій (аватарів), використовуючи грубі носії, такі як біо-кіборги або генетично модифіковані клони свого власного тіла, вона зможе впроваджуватися в них і жити також повноцінним життям в грубоматеріальному фізичному тілі.

Використовуючи усе більш могутню хай-тек індустрію людина маючи знання про фундаментальні першооснови живої і неживої матерії здатна перетворити неживу, живу і соціальну матерію на об'єкт науково-технологічної практики. Здійснюючи над нею нано-інженерійні, молекулярно-біологічні, інформаційно-комп'ютерні маніпуляції наногеномів, людина перетворює самого себе на нано-біо-інфо-соціоінженера, який не випробовує благоговіння перед буттям живої і не живої матерії.

Людина вступає в нову еру, пов'язану зі світоглядним переворотом, з одного боку, пов'язаним із захопленням досягнень індустрії високих технологій і, з іншого боку, з почуттям занепокоєння наростаючої лавини глобальних негативних наслідків.

Нью-Ейдж

Нью-ейдж (від англ. New Age, буквально «нова ера»), – загальна назва сукупності різних містичних течій і рухів, в основному окультного, езотеричного і синкретичного характеру. Також зване рухом «Нової ери», «Ерою Водолія» і «Новим століттям», рух зародився і сформувався в ХХ столітті, в процесі розвитку незалежних теософських груп Великобританії і інших країн. Досягло найбільшого розквіту на Заході в 1970-і роки.

Назва руху пов'язана з його орієнтацією на астрологічну епоху — «Еру Водолія». Початок цієї епохи відносять до сучасності або найближчого майбутнього (ХХ – ХХІ століття). На думку послідовників нью-ейджу, воно ознаменується грандіозним епохальним стрибком в духовному і ментальному розвитку людства.

Нью-ейдж відрізняється від традиційних релігійних рухів тим, що воно не представлене якимсь одним певним духовним вченням або ж релігійним переконанням (сектою, общиною, традицією, школою), а включає безліч (іноді на практиці дуже мало сумісних) різних духовно налагоджених окультних, езотеричних і метафізичних вчень, практик і концепцій.

Рух New Age отримав розвиток також і на пострадянському просторі, де з'явилися як західні, так і специфічно вітчизняні організації і об'єднання. Такого роду групи нерідко позиціонують свої вчення не як релігійні, а як культурологічні, оздоровчі, просвітянські, освітні або спортивні.

Поняття «ню-ейдж» широко проявилось в західних масмедіа на початку 1980-х років, проте зародилося воно набагато раніше. У ХХ столітті ню-ейдж вже існував як розвинена субкультура, окремі елементи якої склалися ще в попередньому столітті. Попередниками ню-ейджу були окультні течії кінця ХІХ – початку ХХ століття, такі як спиритизм, теософія і антропософія, месмеризм, астрологія, магія, каббала, герметизм, сакральна геометрія.

Зародження ню-ейджу пов'язане з багатьма обставинами, з яких найбільше значення мали :

- підвищення рівня базисної письменності, розвиток засобів зв'язку, масової інформації і книгодрукування;
- часткове відкриття для західних читачів раніше малодоступних східних вчень;
- різке падіння впливу і авторитету традиційного християнства в 60-і роки ХХ століття і розвиток вільнодумства;
- широке поширення тих, що заперечують багато цінностей західного суспільства і надають велике значення містичному досвіду молодіжної субкультури (бітники, хіппі);
- розрив між науковим і містичним світоглядом, що проявився особливо гостро в ХХ столітті.

Термін «Нью-ейдж» був популяризований в творах Аліси Бейлі, що позиціонувала себе в якості духовної спадкоємиці Теософського суспільства, і в широкому сенсі означає орієнтацію на очікуваний епохальний стрибок в соціальному, духовному і ментальному розвитку людства, який приведе до виникнення нової і набагато досконалішої культури — до «Епохи Водолія». Сфокусоване в 1970-х на громадських цінностях і традиційній моралі,

підкресленій альтруїстичній любові і служінню людству, в 1980-х на заході рух став частиною ще ширшого явища, велика кількість людей, мислячих альтернативно по відношенню до навколишньої культури, стала шукати можливості особового духовного росту, утворивши свого роду «духовний ринок», що поступово все більш і більш комерціалізується, де кожен міг знайти і вибрати ті ідеї і цінності, які йому до душі. Таким чином в нью-ейджі був здійснений поступовий перехід від суспільно-орієнтованих до особово-орієнтованих цінностей. Випробувавши вплив ідей традиційних східних релігій і філософій, що стали загальнодоступними, а також під впливом західного секуляризму і наукового матеріалізму, сучасний нью-ейдж став видом секуляризованого езотеризму, у багатьох своїх проявах — гібрид традиційного для езотеризму холістичного погляду на світ, керований невидимими силами, і популярних наукових уявлень про природу, що підкоряється природним законам. Для сучасного нью-ейджу характерне заперечення своєї релігійності і «соціальна мімікрія» під суспільно-гуманітарні навчання і практики – культурологічні, просвітянські, оздоровчі, спортивні, освітні і інші.

Після перших перекладів упанішад і відкриття Японії для Заходу інтерес до східної культури різко підвищився. Хоча інформація залишалася ще обмеженою, незвичність нових знань примушувала намагатися їх осмислювати і застосовувати. На хвилі інтересу до східних традицій виникли ряд серйозних досліджень, крім того в західних країнах розгорнули активність місіонери і проповідники східних конфесій.

Велике міжнародне співтовариство нью-ейдж утворилося в Шотландії в 1962 році під назвою Фонд Фіндгорна. У Німеччині придбав силу рух антропософів, в якому видну роль грав Рудольф Штейнер.

Маніфестом руху «Нью Ейдж» стала книга американської журналістки і письменниці Мерелін Фергюсон, що вийшла в 1980 році, «Змова Водолія».

Ідеї і світогляди нью-ейджу знайшли широке поширення у багатьох західних країнах, виникло багато різнорідних течій і груп, від релігійних і

сектантських до спортивних і оздоровчих. Зазвичай такі групи прив'язуються до однієї або декількох традицій, які трактуються по-новому і перетворюються на широкодоступну технологію.

До центральних світоглядних положень нью-ейджу відносять ідею трансформації свідомості людини, в якій виявляється єдність реального «Я» в усьому всесвіті і усіма іншими істотами, і ідею духовного пошуку, що припускає виявлення божественного індивідуального початку і можливість його злиття з Абсолютом.

Найбільш популярні елементи, з яких складаються течії нью-ейджу:

- гімнастика йоги, цигун або тайцзицюань, а також інші види гімнастик або єдиноборств, побудовані на цій базі або такими, що наслідують її. Відкрилося немало центрів східних єдиноборств і гімнастики, очолюваних східними майстрами і їх учнями;
- безконтактний масаж, рейки, різні види цілительства;
- методи йогічної, китайської або буддійської медитацій, динамічна медитація;
- психоделічні практики;
- астральні польоти, медіумічні занурення, контакти з містичними істотами і інопланетянами;
- побутова магія, змови, заклинання, ритуали, магичні предмети, кристали, маятники, ворожіння;
- містичні групи, читання мантр, присвячення, духовна ієрархія;
- нові релігії і секти, неоязичництво, шаманізм.

Хоча погляди різних нью-ейдж груп мають велику різноманітність, можна виділити немало найбільш характерних положень, використовуваних найчастіше прихильниками цієї течії:

- загальна віра в Любов і Єдність усього суцього.
- єдність усіх релігій і вчень (усі релігії і духовні вчення у своїй глибинній суті стверджують одну і ту ж істину, тобто, багато шляхів ведуть до одного і того ж духовного просвітлення). Ця теза іноді

приводить в нью-ейдж літературі до некритичної популярної суміші дуже багатьох вчень, що порою значно розрізняються між собою.

- теорія минулих народжень і переселення душ у вигляді безпосереднього переходу свідомості від народження до народження.
- віра в кармічну причинність і взаємозв'язок долі з подіями минулих життів.
- уявлення про обмеженість розуму і розуму, і наявність «вищого я» і «трансперсональної реальності».
- концепція складної духовної ієрархії і можливості підніматися на вищі сходи для всіх людей (досягнення «христосвідомості»), що раніше було доступне лише окремим особам.
- віра в надприродні і трансперсональні сутності, ангелів, демонів, прибульців, духів, небесних учителів.
- засновники світових релігій і пророки, як Христос, Будда, Мухаммад і інші, признаються також в якості людей, що досягли вищих сходів просвітлення (часто їх називають «Вознесені Владики або учителі»).
- уявлення про єдність науки, езотерики, метафізики і релігії.
- віра в глибокий сенс містичних обрядів і повагу до обрядовості.

У зв'язку з такого роду уявленнями, в нью-ейджі формуються свої цінності (зрозуміло, в кожній окремій групі різні):

- цінність вищого духовного досягнення (нірвана, самадхі, реалізація, просвітлення).
- цінність бачення незвичайних явищ (медіуми, ясновидиці, контактери, візіонери астральних світів, психонавти).
- загальногуманні цінності (загальна любов, відчуття духовного і ментального єднання з усією природою і космосом).

- цінність правильного способу життя (вегетаріанство, добродійність, цнотливість, обітниця не спричинення зла без видимої на те необхідності усьому живому).
- допомога людям при необхідності в духовному і психічному розвитку і рості.
- дотримання певних ритуалів, які, на думку діячів нью-ейджу, повинні сприяти зміцненню в людині духовного росту.
- цінність присвячення, залученості до таємниці і входу в певне духовне братерство або рух різної міри відкритості і закритості.

Під впливом нью-ейджу виникло немало течій цілительства, що використовують різні прийоми нетрадиційної медицини, – від народних знахарських рецептів і шаманських церемоній до психотерапії і складних методик «біолокації організму» із застосуванням спеціального устаткування. Ці методики мають різну міру ефективності і корисності і здійснюються як в легальній, так і напівлегальній і в нелегальній формі.

Окрім традиційних східних шкіл (акупунктура, аюрведи), популярні течії:

- різні психотерапевтичні практики;
- релігійні ритуальні практики.
- рейки, екстрасенсорика і безконтактний масаж;
- шаманські лікувальні ритуали;

Нові течії нерідко виступають з критикою традиційної медицини, затверджуючи холістичний і віталістичний підхід до усіх систем людини. У основі нетрадиційної медицини і оздоровчої практики зазвичай лежать положення про енергію (пране, ци), що живить органи і життєві сили людини; уявлення про можливість дії на енергетичні системи людини за допомогою зосередження думки, психічних практик або за допомогою енергетичних пірамід, жезлів, талісманів; положення про баланс усіх енергетичних систем людини, запозичене з індійської медицини.

Після відвідування і проживання в східних країнах, деякі творчі люди використовували ідеї нью-ейдж для створення нових жанрів мистецтва. В наші дні нью-ейджем також називають популярний на заході жанр музики і пісень, граючи роль незвичайної фонової музики в художніх творах.

Нью-ейдж піддається критиці (а іноді бойкоту) з різних позицій. Прилічення до нью-ейджу тієї або іншої течії з точки зору критики надає йому відтінок несерйозності, відсутності ґрунтовності, глибини і достовірності, а іноді обману і шарлатанства. У ряді випадків критики вважають, що ті або інші течії здатні завдавати збитку традиційним культурним і релігійним переконанням, що багато положень нью-ейджу носять псевдонауковий і псевдодуховний характер, а також що рух представляє небезпеку для особи і суспільства в цілому.

Алармізм / біолуддизм

Алармізм – уявлення про неминучість глобальної екологічної кризи внаслідок нерегульованого росту народонаселення планети, виснаження ресурсів, руйнування біологічної різноманітності і забруднення довкілля.

Першим послідовним екологом-алармістом був Ж.Б. Ламарк. На початку ХХ століття він попереджав людство, що воно загине, зруйнувавши власне місце існування. Сучасний алармізм не такий песимістичний, прогнози не розглядаються як фатальні: кризи можна уникнути, якщо зміниться відношення суспільства до природи.

Яскравий приклад алармізму – доповіді Римського клубу, складені в 70-і рр. групою учених, яку очолював Ауреліо Печчеї. У 90-і рр. після смерті Печчеї в прогнозах Римського клубу алармізм був значною мірою здоланий, що відбило успіхи в поліпшенні екологічної ситуації в розвинених країнах (Японія, ФРН та ін.). Проте прогресуюче глобальне забруднення середовища, екологічні катастрофи масштабу Чорнобиля або Аралу, нерегульований ріст народонаселення, енергетична криза, що все чіткіше позначається, різке

зменшення біологічної різноманітності (знищення тропічних лісів та ін.), невдачі міжнародної співпраці в області охорони природи і т. д. посилили алармістські настрої не лише у екологів, але і у політиків.

В цілому алармізм послужив усвідомленню складнощів, що стоять перед людством. Завданням екології в союзі з економікою і етикою (соціальною екологією) є аргументоване подолання алармістського погляду на світ.

РЕЗЮМЕ

Людина – одна з основних проблем філософської рефлексії. Розгляд людини як особливої філософської теми обумовлено потребою в цілісному підході до її вивчення. Потреба ця виникає і розширюється у міру того, як інтерес до людини стає універсальною тенденцією розвитку різних конкретних наук: політології і соціології, біології і медицини, астрономії і географії, етнографії і антропології, лінгвістики і культурології і так далі. У мистецтві усе більше місце стала займати ідея заломлення природних і соціальних явищ крізь призму бачення їх людиною. Підвищення інтересу до філософського аналізу проблеми людини продиктоване сьогодні новим етапом науково-технічної революції (і її впливу на індивіда), розвитком світової спільноти, екологічною ситуацією і багатьма проблемами.

Складність філософського визначення людини полягає в неможливості однозначного співвідношення її з яким-небудь родовим поняттям (наприклад, природа, Бог або суспільство), оскільки людина – це завжди одночасно мікрокосм, микротеос і мікросоціум. Тому філософське осмислення людини розгортається не просто через реконструкцію її сутнісних характеристик, але через осмислення її буття у світі, розуміння власне людського світу.

Проблема людини в науці відрізняється своєрідним редукаціонізмом: через зв'язок людини з деяким феноменом пояснюється усе людське буття в цілому. Наука максимально відволікається від вирішення найважливіших світоглядних проблем: вона орієнтована лише на емпіричний рівень людського буття. Філософія ж прагне абстрагуватися від дійсності, щоб зрозуміти не лише те, що є, але і як повинно бути.

Філософська антропологія виникла в 20-х роках ХХ століття в руслі, що відбувалося тоді, загального для західноєвропейської філософії «антропологічного повороту». Її ідейними витокami була, з одного боку, філософія життя (А.Шопенгауер, Ф.Ніцше), з іншої – конкретно-біологічні і

психофізіологічні відкриття і концепції (П. Тейяр де Шарден, З.Фрейд). Зберігаючи деякі істотні установки ірраціоналістичної антропологічної філософії першої половини ХХ століття, і раніше усього екзистенціалізму, філософські антропологи намагаються визначити і використовувати свої власні способи розгляду і пояснення людини, які звільнили б філософське вчення від крайнощів як екзистенціалізма антисцієнтизму, так і сцієнтично-раціоналістичного тлумачення людини і забезпечили б деяку єдність філософського і конкретно-наукового підходів до людини. В той же час філософська антропология, незважаючи на деякі наукові і теоретичні положення, сформульовані в її руслі, не змогла стати цілісним вченням про людину, а вилилася в окремі «регіональні антропології» – біологічну, психологічну, релігійну, культурну та ін.

Успіхи супертехнологій і медицини ХХІ століття поставили перед філософами проблему визначення смерті. Багато учених намагаються вирішити суто конкретне питання про те, коли настає смерть людини, що надає право відключити апарати штучної підтримки життя. Таким чином, сьогодні філософські роздуми про життя і смерть виявляються необхідними і для вирішення конкретних проблем, що виникають у зв'язку з розвитком біології, медицини, охорони здоров'я. Філософія також шукає для людини моральну опору перед лицем смерті, включаючи те, що відноситься до «культури вмирання». Не фантастичні марення і надії, не панічна напруженість перед лицем смерті, а чесний і мужній підхід до неї особи, що мудро вирішила для себе питання життя, смерті і безсмертя.

У результаті можна зробити висновок, що в початкових припущеннях, які забезпечують філософське дослідження людини, сьогодні співіснують дві філософські позиції, що пояснюють людину як з точки зору передзаданої єдиної для усіх людській суті. Ці дві філософські позиції явно вимагають подальшої рефлексії відносно себе і вироблення деякого нового цілісного філософського вчення про людину.

Проаналізувавши суть людини, порівнявши думки мислителів усіх часів, ми підходимо до висновку, що філософська антропологія, як і інші антропологічні дисципліни, ніколи, видно, не приведуть до остаточного, вичерпного розкриття того, що є людина, до розгадки її таємниці.

Проте не менш ясно і те, що кожен новий успіх в вирішенні задачі, збагачення знання про природу людини, її соціальну, фізичну і духовну сутність посилюватиме наше бажання бути Людиною, активно сприяти створенню умов, найбільш гідних імені Людини, її сокровенного змісту.

ВПРАВИ ТА ЗАВДАННЯ

А) завдання тестового характеру

- 1) Як визначає людину Декарт?
 1. Людина – це мисляча річ;
 2. Людина– це канат, натягнутий між твариною і надлюдиною;
 3. Людина – це родова істота;
 4. Людина– це пастух буття.
- 2)Трудова теорія антропогенезу появи людини у світі розглядає як:
 1. прямого нащадка тваринного світу;
 2. специфічне надприродне утворення;
 3. діалектичний стрибок, заперечення біологічної еволюції;
 4. творіння божества.
- 3) Поняття «особа» означає:
 1. неповторне буття людини;
 2. спосіб взаємодії природного і соціального;
 3. міру індивідуальності, своє власне «Я»;
 4. соціальний статус;
- 4) Кому належить визначення: «Людина - це міра всіх речей..»?
 1. схоластам;
 2. софістам;
 3. соціалістам;
 4. структуралістам.
- 5) Як визначає людину Хайдеггер?
 1. Людина – це мисляча річ;
 2. Людина– це канат, натягнутий між твариною і надлюдиною;
 3. Людина – це родова істота;
 4. Людина– це пастух буття.
- 6) Хто з мислителів розглядав космогенез як нелінійний процес?
 1. Ф. Енгельс;
 2. М. Шелер;
 3. В. Вернадський;
 4. Т. де Шарден.
- 7) Що позначає поняття антропосоціогенез?
 1. походження буття;
 2. походження світу;
 3. походження людини;
 4. походження видів.
- 8) В чому відмінність між поняттями «індивід» та «особистість»?
 1. це тотожні поняття;
 2. індивідом людина народжується, а особистістю стає;
 3. особистістю людина народжується, а індивідом стає;
 4. індивід – це пересічна людина, а особистість – видатна;
- 9) В чому К. Маркс бачить сутність людини?

1. в соціальних відносинах;
 2. в психологічних основах;
 3. в розумовоінтелектуальних здібностях;
 4. в природнобіологічних основах.
- 10) Філософська антропологія пояснює:
1. суспільний розвиток;
 2. унікальність людини;
 3. руйнівну силу техніки;
 4. єдність людини і природи.
11. Ірраціональна антропологія вважає, що людина:
1. виникла з духовного начала;
 2. є неповноцінною твариною;
 3. є сукупністю символів культури;
 4. результат розвитку природи.
12. Екзистенційна філософія стверджує, що:
1. людина самотня у світі;
 2. свобода для людини є її вибором;
 3. людина виявляє себе лише в трагічних ситуаціях
 4. жити – означає відповідати за інших.
13. Людина є істотою:
1. свідомою;
 2. духовною;
 3. агресивною від природи;
 4. моральною.
14. У персоналізмі розглядається:
1. рівність людини і бога;
 2. сумісність науки і релігії;
 3. агностицизм;
 4. онтологічні проблеми.
15. Філософія психоаналізу стверджує, що:
1. головне в людині свідомість;
 2. інстинкти в житті людини ролі не відіграють;
 3. для людей важливе лише «колективне несвідоме»;
 4. свідомість сприяє гармонії відносин між особою і суспільством.

(правильними є одна або декілька відповідей)

Б) завдання репродуктивного характеру

1. У чому полягає єдність тілесного, духовного і соціального в людині?
2. У чому полягають сучасні проблеми соціалізації людини?
3. У чому, на Ваш погляд, сенс життя людини?
4. Які, на Вашу думку, вихідні цінності людського буття?

5. Які, на Ваш погляд, сучасні проблеми самореалізації особистості?
6. Як, на Ваш погляд, співвідносяться свобода вибору і доля людини?
7. Які форми людського буття Ви можете назвати?
8. Поясніть внутрішній зв'язок таких особливостей людини, як неспеціалізованість, універсальність та свобода?
9. В чому полягає проблематичність людського буття?
10. Охарактеризуйте співвідношення понять буття людини, існування та життя?
11. Покажіть зв'язок розумності людини з тим, що вона здійснює свою життєдіяльність у сфері соціокультурних процесів?
12. Наведіть основні характеристики форм людської діяльності?
13. Окресліть сучасне розуміння сутнісних сил людини?
14. Охарактеризуйте основні аспекти філософського розуміння людської персональності?
15. Окресліть філософські проблеми безсмертя людини?

В) завдання творчого характеру

1. Прокоментуйте два положення Ж.-П.Сартра: *«Існування людини передує її сутності»*; *«Людина постійно знаходиться поза собою. Саме проєктуючи себе та втрачаючи себе назовні, вона існує як людина»*. В якому сенсі людина знаходиться поза собою? Як це пов'язане із її здатністю діяти цілеспрямовано? З її зацікавленістю всім, що є у світі? Якими прикладами можна підтвердити тезу про те, що існування передує сутності людини?
2. Чому в різних версіях походження людини так чи інакше проглядає сперечання еволюціонізму та креаціонізму? Поясніть сутність даних позицій. Як ви вважаєте, версія занесення людини на Землю або прищеплення їй особливих здатностей інопланетянами ближче за сутністю до еволюціонізму чи креаціонізму?
3. Прокоментуйте твердження Ф.Ніцше з приводу того, що людина є помилкою природи, що вона створює культуру як милиці – для надолуження своєї початкової немічності. Чи згодні ви із тим, що таким розумінням людини можна пояснити зльоти людського генія, досягнення науки та мистецтва? Яким чином початкова неповноцінність людини пов'язана із її пізнанням, творчими можливостями?
4. Використовуючи різні формулювання антропного принципу, спробуйте оцінити твердження про те, що людина постає кінцевою метою всіх процесів та параметрів Всесвіту. Які аргументи можна навести на користь цього твердження? Які – проти?
5. М.Шелер, один із засновників філософської антропології у ХХ ст., писав, що як особистість людина підноситься над протилежністю організму та навколишнього світу. Як ви можете прокоментувати дане

- твердження? Що дозволяє особистості піднятися над реальністю свого життя та реальністю світу? Що це дає людині як особистості?
6. В аспекті певного протистояння знання та цінностей уважно вдумайтесь у наведені нижче речення: а) *внаслідок того, що людина харчується м'ясною їжею, вона постає найбільш жахливим вбивцею;* б) *вживаючи м'ясу їжу, людина нічим не порушує законів природи, де всі процеси переходять один в один та все живе за рахунок чогось іншого;* в) *на сьогоднішній день людина змушена споживати м'ясо тварин для свого виживання, але технології майбутнього допоможуть їй врешті покласти край такому моральному обтяженню.* Чим відрізняються ціннісні орієнтації в наведених реченнях? Яке із наведених речень найбільше відповідає критеріям знання? Яке із них постає найбільш пристрасним, тобто найбільш ціннісно забарвленим?
 7. *«В історії, яка нараховує майже десять тисяч років, ми є першим поколінням, в якому людина повною мірою усвідомила свою власну проблематичність. Я маю на увазі те, що вона вже не знає себе самої і усвідомлює це».* (М.Шелер) Прокоментуйте наведене міркування. Як ви думаєте, які чинники життя та історії привели до того, що людина перестала себе знати й розуміти? Як із цим пов'язана проблематичність людського буття?
 8. *«Людина – це канат, що натягнутий між: твариною і надлюдиною».* (Ф.Ніцше) *«Людина є єством, що незадоволене самим собою і здатне себе переростати. Самий факт існування людини є розривом у природному світі і свідчить про те, що природа не може бути самодостатньою і що вона заснована на бутті надприродному. Як єство, приналежне двом світам і здатне долати себе самого, людина є єством суперечливим і парадоксальним, таким, що поєднує в собі полярні протилежності...».* (М.Бердяєв) Що є спільного у двох наведених фрагментах? Чи згодні ви із тим, що людське переростання природи свідчить про її заснованість на надприродному? В чому корені людської здатності переростати себе?
 9. *«Створив Бог людину ніби деякий другий світ – малий у великому. Людина є мікросвіт, адже вона наділена як душею, так і тілом, і являє собою середину між розумом і матерією. Вона пов'язує видиме та невидиме, чуттєве та розумоосяжне».* (Іоан Дамаскін) Спробуйте виразити своїми власними словами ваше розуміння людини як мікрокосмосу. Чи приймаєте ви таке розуміння людини? Чи погоджуєтесь із тим, що людина може поставати відправним пунктом для осмислення світобудови?– Аргументуйте свої твердження.
 10. *«Людина є єством природним і тому має такою ж мірою особливе, тобто надземне, надприродне призначення, якою тварина має призначення бути надтвариною, а рослина – надрослиною».* (Л.Фейєрбах) Даний вислів відомого німецького філософа очевидно контрастує із попередніми. Яку позицію ви більше схильні прийняти –

позицію, що визнає вихід людини за межі суто природного, чи ту, що замикає людину на природу? Спробуйте навести аргументи на користь як тої, так і іншої позиції.

11. *«Час людського життя – одна мить; його сутність – вічний плін; відчуття – сумирні; будова тіла – тлінна; душа – нестійка; доля – загадкова; слава – недостовірна... Одним словом, життя - це боротьба та блукання на чужині...».* (Марк Аврелій), *«Тоді Бог... поставив людину у центр світу й мовив: Не даємо тобі, Адаме, ні свого місця, ні певного вигляду, ні особливого обов'язку, щоби і місце, і обличчя, і обов'язок ти отримав за власним бажанням, згідно своїй воліта своєму рішенню... Я не зробив тебе ні небесною, ні земною, ні смертною, ні безсмертною, щоби ти сама, як вільний та славетний майстер, сформувала себе у тому образі, якому віддаси свою перевагу».* (Піко делла Мірандола) Які особливості людського буття наголошені у даних (двох) уривках? Що в них є спільного, а що відмінного? Зазначена людська неприв'язаність ні до чого повною мірою та остаточно, – чи має вона свої позитивні та негативні прояви? - Спробуйте дати відповіді на ці питання, спираючись на наведені тексти.
12. *«Що ж за химера – людина? Яке небачене, яке чудовисько, який хаос, яке поле суперечностей, яке диво! Суддя усіх речей, безглуздий земний хробак, хоронитель істини, стічна яма сумнівів та помилок, слава та сміття Всесвіту. Хто розплутає цей клубок? Дізнайся ж, гордовита людино, що ти - парадокс для себе самої. Примирися, безсилий розум! Замокни, безглузда природо! Дізнайся ж, що людина є нескінченно вищою від людини...».* (Б.Паскаль) Які суттєві риси людини особливо наголошені в даному фрагменті? Як ви вважаєте, така характеристика людини звеличує її чи принижує? Прокоментуйте вислів «людина є нескінченно вищою від людини».
13. *«...Що значить – бути людиною? Я є певною частиною безмежного Божества, але я не можу порівняти себе ні з тваринами, ні з рослинами, ні з каменем... Але ж як може людина скласти про себе певну думку? Кожна людина передбачає деякий психічний процес, який ми не контролюємо і який лише частково спрямовуємо. Тому ми не можемо виносити завершеного судження про себе і своє життя».* (К.-Г.Юнг) Прокоментуйте, що саме вважає автор з наведеного фрагмента причиною незбагненності людини. Чи згодні ви із його твердженнями? Який підхід до людини (з позиції якої науки) тут виявлений?
14. *«Істинність людського буття не є стан, але процес, і повинна кожна мить досягати знову, тому що кожна мить вона знову падає».* (О.Больнов) *«Людська душа має таку властивість; якщо вона не підноситься вгору, вона й не залишається на тому ж самому місці, –*

вона падає». (М.Т.Цицерон) Порівняйте наведені фрагменти, прокоментуйте їх. Чи можна вважати їх тотожними?

15. *«... Людина є розвідуванням усіх можливостей буття...». (Ж.Батай)
«В людині завжди є щось, що лише вона сама може відкрити у вільному акті самосвідомості та слова, те, що не піддається зовнішньому визначенню... Поки людина є живою, вона живе тим, що ще не завершено і не сказала свого останнього слова». (М.Бахтін)*
Порівняйте ці фрагменти. В чому можна побачити їх відмінність? Як ви розумієте твердження про незавершеність людини? – Наведіть до цього моменту конкретні приклади із життя або мистецтва.

СПИСОК ПЕРСОНАЛІЙ

АДОРНО ТЕОДОР(1903–1969 рр.) – німецький філософ і соціолог мистецтва ліворадикальної орієнтації, один з видатних представників Франкфуртської школи. Основні твори: “Філософія нової музики” (1949 р.), «Негативна діалектика» (1966 р.).

АРИСТОТЕЛЬ(384–322 до н. е.) – давньогрецький філософ і вчений, засновник таких наук, як логіка, метафізика, політологія, поетика тощо. Головна філософська праця – “Метафізика”.

БЕКОН ФРЕНСІС(1561–1626 рр.) – англійський філософ, засновник матеріалізму та експериментальної науки Нового часу; займав високий державний пост лорд-канцлера. Автор трактату “Новий Органон” (1620 р.).

БЕРГСОН АНРІ (1859–1941 рр.) – французький філософ, представник інтуїтивізму і філософії життя. Основні твори: “Матерія і пам’ять” (1896 р.), “Вступ до метафізики” (1903 р.), “Творча еволюція” (1907 р.).

БЕРДЯЕВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ(1874–1948 рр.) – засновник вітчизняного екзистенціалізму, релігійний філософ і публіцист. Основні твори: “Смисл творчості” (1916 р.), “Світогляд Достоевського” (1923 р.), “Російська ідея” (1946 р.), “Самопізнання” (1949 р.).

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ(1863–1945 рр.) – український природодослідник і мислитель, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології. Основні твори: “Початок і вічність життя” (1922 р.), “Біосфера” (1926 р.), “Нариси геохімії” (1927 р.).

ГАЙДЕГГЕР МАРТІН(1889–1976 рр.) – німецький філософ, один з основоположників німецького екзистенціалізму. Основна праця – “Буття і час” (1927 р.).

ГЕГЕЛЬ ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ(1770–1831 рр.) – німецький філософ, об’єктивний ідеаліст, представник німецької класичної філософії, творець оригінальної філософської системи. Основні твори: “Феноменологія духу” (1807 р.), “Наука логіки” (1812–1816 рр.), “Енциклопедія філософських наук” (1817 р.), “Філософія права” (1821 р.).

ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ(бл. 544 – бл. 483 до н. е.) – давньогрецький філософ, уважав вогонь першоелементом світу (космосу). Твір “Про природу”, що дійшов до нас у фрагментах, славився в давнину глибиною, претензією на пророцтво і загадковістю викладу, за що сучасники прозвали Геракліта “Темним”.

ГОББС ТОМАС(1588–1679 рр.) – англійський філософ-матеріаліст і сучасник англійської буржуазної революції, під час якої емігрував у Париж, де написав свої головні твори – “Філософські елементи вчення про громадянина” (1642 р.) і “Левіафан” (1651 р.). У вченні про суспільство захищає теорію суспільного договору, що лежить в основі становлення держави.

ГУССЕРЛЬ ЕДМУНД(1859–1938 рр.) – німецький філософ, засновник феноменології. Основні твори: “Філософія арифметики” (1894 р.), “Логічні дослідження” (1901 р.).

ДЕКАРТ РЕНЕ(1596–1650 рр.)– французький філософ, математик, фізик, фізіолог. Родоначальник раціоналізму в європейській філософії. Основні твори: “Розмірковування про метод” (1637 р.), “Начала філософії” (1644 р.).

ДЕМОКРИТ З АБДЕРА(бл.460 – бл. 370 до н. е.) – давньогрецький філософ-матеріаліст, перший енциклопедист серед греків. Визнавав два начала – атоми і порожнечу; вважається одним із родоначальників атомістики.

ЕНГЕЛЬС ФРІДРІХ(1820–1895 рр.) – німецький учений і громадський діяч, родоначальник марксизму як цілісної соціально-економічної концепції. Особистий друг і помічник К. Маркса, співавтор багатьох праць з теорії комунізму і критики капіталізму. Основні твори: “Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії” (1886 р.), “Анти-Дюрінг” (1878 р.), “Походження сім’ї, приватної власності і держави” (1884 р.), “Діалектика природи” (1873–1882 рр.).

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ(1469–1536 рр.) – гуманіст епохи Відродження, голова “північних гуманістів”, філолог, письменник. Родом з Роттердама. Автор “Похвали Глупоті” – сатири, що висміює звичаї та пороки сучасного йому суспільства. Відіграв велику роль у підготовці Реформації, але не прийняв її. Ворог релігійного фанатизму. Не протиставляє віру і знання, оскільки знання слугує зміцненню віри, розумінню Святого писма.

КАМЮ АЛЬБЕР(1913–1960 рр.) – французький письменник і філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму, лауреат Нобелівської премії 1957 р. Основні твори: “Міф про Сізіфа” (1942 р.), “Бунтівна людина” (1951 р.) та ін.

КАНТ ІММАНУЇЛ(1724–1804 рр.) – німецький філософ і вчений, родоначальник німецького класичного ідеалізму. Основні твори: “Критика чистого розуму” (1781 р.), “Критика практичного розуму” (1788 р.), “Критика здатності судження” (1790 р.).

КОНФУЦІЙ(бл. 551–479 до н. е.) – давньокитайський філософ і педагог, засновник конфуціанства. Суть його вчення викладено в книзі “Лунь юй” (“Бесіди та судження”). Концепція людяності в уявленні Конфуція – це система кількох найважливіших ідей: відданість імператору, вірність обов’язку, повага синів.

МАРКС КАРЛ(1818–1883 рр.) – німецький соціолог, філософ, економіст, основоположник марксизму. Основні твори: “Капітал” (1867–1894 рр.), “Злиденність філософії” (1847 р.), “Святе сімейство” (1844–1845 рр.), “Німецька ідеологія” (1845–1846 рр.) та ін.

НІЦШЕ ФРІДРІХ(1844–1900 рр.) – німецький філософ, професор філології в Базелі (Швейцарія), культуролог, етик. Основні твори: “Так казав

Заратустра” (1883–1884 рр.), “По той бік добра і зла” (1886 р.), “Воля до влади” (1906 р.).

ОРТЕГА-І-ГАСЕТ ХОСЕ(1883–1955 рр.) – іспанський філософ, соціолог, культуролог. Основні твори: “Дегуманізація мистецтва” (1925 р.), “Повстання мас” (1929–1930 рр.).

ПАСКАЛЬ БЛЕЗ(1623–1662 рр.) – французький релігійний філософ, письменник, учений, один з основоположників науки Нового часу, що стояв біля витоків теорії ймовірностей, диференціального числення, творець гідростатики та ін. Однак стверджував перевагу віри над розумом. Основна філософська праця – “Думки”.

ПІФАГОР САМОСЬКИЙ(бл. 570 – бл. 500 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, релігійний і політичний діяч, засновник піфагореїзму.

ПЛАТОН(428 – 347 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, політолог, учень Сократа, засновник об’єктивного ідеалізму. Основні твори: текст промови “Апологія Сократа”, 25 достовірно ідентифікованих діалогів, “Держава”, “Закони”.

САРТР ЖАН-ПОЛЬ(1905–1980 рр.) – французький філософ і письменник, голова французького атеїстичного екзистенціалізму. Філософські погляди суперечливі. Основні твори: “Уява” (1936 р.), “Буття і ніщо” (1943 р.), “Екзистенціалізм – це гуманізм” (1946 р.), “Критика діалектичного розуму” (1960 р.), “Ситуації” (1947–1964 рр.).

СОКРАТ (бл. 469–399 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, учення якого повернуло мислителів від матеріалістичного натуралізму до ідеалізму. Жив і навчав в Афінах, де його слухали численні учні – Платон, Антісфен, Арістіпп, Евклід з Мегари. Про вчення Сократа, який принципово нічого не писав, *можна* судити зі свідчень Платона й Арістотеля. Будова світу, фізична природа речей – таємниця; пізнати ми можемо тільки самих себе. Найвище завдання знання – практичне, це мистецтво жити.

СОЛОВЙОВ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ(1853–1900 рр.) – російський релігійний філософ-містик. У своїх працях “Читання про боголюдство” (1877–1881 рр.), “Виправдання добра” (1897–1899 рр.) тощо намагався створити всеосяжне філософсько-богословське вчення – “метафізику всеєдності”.

СОРОКІН ПИТИРИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ(1889–1968 рр.) – російський психолог і соціолог, активний учасник Лютневої революції 1917 р. у Росії, емігрант з 1922 р. Жив у США, був названий “американським соціологом № 1”; автор оригінальної концепції соціальної культури. Основна праця, видана в Росії, – книга “Людина. Цивілізація. Суспільство” (1992 р.).

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН П’ЄР (1881–1955 рр.) – французький учений-палеонтолог, філософ, теолог. Прагнув усунути протилежність науки і релігії. Католицька церква засудила вчення як модерністське, але його еволюціоністська теорія стала поширеною. Головна праця – “Феномен людини” (1956 р.).

ТОМА АКВІНСЬКИЙ(1225–1274 рр.) – католицький теолог, намагався обґрунтувати християнське віровчення з філософської точки зору. У 1323 р. його було визнано святим. Папа Лев XII в енцикліці у 1879 р. назвав філософську систему Т. Аквінського “єдиною істинною філософією католицизму”.

ФЕДОРОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ(1828–1903 рр.) – російський мислитель, представник релігійно-філософського напрямку космізму. Основна праця – “Філософія загальної справи” (1903 р.).

ФЕЙЄРБАХ ЛЮДВІГ(1804–1872 рр.) – німецький філософ-матеріаліст і атеїст. Основні твори: “До критики філософії Гегеля” (1839 р.), “Сутність християнства” (1841 р.), “Основи філософії майбутнього” (1843 р.).

ФЛОРЕНСЬКИЙ ПАВЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ(1882–1943 рр.) – російський релігійний філософ, учений, богослов. Основна праця – “Історія нової філософії” (1897–1907 рр.).

ФРЕЙД ЗІГМУНД(1856–1939 рр.) – австрійський лікар-психіатр і психолог, засновник психоаналізу і фрейдизму. Основні твори: “Тлумачення сновидінь” (1900 р.), “Психопатологія повсякденного життя” (1904 р.), “Тотем і табу” (1913 р.), “Я і Воно” (1923 р.).

ФРОММ ЕРІХ(1900–1980 рр.) – німецько-американський філософ, соціолог і психолог, один із провідних представників неофрейдизму. Основні твори: “Втеча від свободи” (1941 р.), “Психоаналіз і релігія” (1950 р.), “Револьюція надії” (1964 р.).

ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ(1894–1977 рр.)– український філолог, філософ, історик філософії. Освіту здобував у Петербурзі, Києві, Німеччині. Працював в українських і німецьких університетах, був одним з організаторів Української вільної академії в Аугсбурзі, професором філософії Українського Вільного університету в Мюнхені. Автор понад 900 наукових праць з різних галузей знання.

ЮНГ КАРЛ ГУСТАВ(1875–1961 рр.) – швейцарський психоаналітик, психіатр, культуролог. Засновник аналітичної психології. Основні твори: “Метаморфози і символи лібідо” (1912 р.), “Трансцендентна функція” (1916 р.), “Дійсність душі” (1934 р.) та ін.

ЯСПЕРС КАРЛ(1883–1969 рр.) – німецький філософ-екзистенціаліст. Основні твори: “Розум і екзистенція” (1935 р.), “Філософія” (1932 р.), “Атомна бомба і майбутнє людства” (1958 р.), “Сенс і призначення історії” (1949 р.).

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

АБСОЛЮТ (від лат. absolutus – “довершений”, “безумовний”, “необмежений”) – те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютом розуміють Бога, субстанцію, ідею (Г. Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

АБСОЛЮТНИЙ ДУХ – найвища форма духу у “Філософії духу” Г. Гегеля порівняно із суб’єктивним та об’єктивним духом. Суб’єктивний дух – це властивість людини, що виявляється в її душі, свідомості і самосвідомості. Об’єктивний дух – світ, який створює людство, сукупність суспільного життя.

АБСОЛЮЦІЯ (або **ІДЕАЦІЯ**) – здатність людської свідомості створювати у полі свого інтелектуального споглядання ідеальні, тобто завершені, еталонні виміри суцього, завдяки яким свідомість набуває здатності орієнтуватися в предметній дійсності, оцінювати її.

АВТОРИТАРИЗМ – антидемократична, антиправова концепція влади.

АГНОСТИЦИЗМ (з грец. agnostos “непізнаний”) – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей, об’єктивної істини (Д. Юм, І. Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ, як він нам даний (пізнаваний), і світ як такий (принципово неосяжний). З їх точки зору, знання не дають відображення сутності дійсності, а у кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Агностицизм закорінений у принциповій незавершеності процесу пізнання.

АЛЬТРУЇЗМ – моральний принцип, в основі якого лежать бажання блага іншому. А. протилежний егоїзму.

АНАМНЕЗИС (з грец. anamnesis – “пригадування”) – термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, яка згадує про бачене нею у потойбічному світі.

АНАРХІЗМ – суспільно-політична течія, яка проголошує звільнення людини від усіх форм державної влади.

АНТРОПОЛОГІЗМ – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА – філософське вчення про людину (М. Шелер, А. Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

АНТРОПОМОРФІЗМ (з грец. антропос – “людина” і morphe – “вигляд”, “форма”) – наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

АНТРОПОСОФІЯ (з грец. антропос – людина і софія – мудрість) – релігійно-містичне вчення, що ставить на місце Бога обожнену людину.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

АПОЛОГЕТИ (з грец. *apologetikos* – захисний) – ранньохристиянські письменники III ст. (Юстин, Тертуліан, Ориген), які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.

АРХЕТИП – первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться у так званому колективному несвідомому й апіорно визначають активність уяви; становлять основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо.

АСКЕТИЗМ (з грец. *asketes* – “добре навчений”, “подвижник”) – моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

БІОЕТИКА – галузь філософсько-етичних досліджень, смисловим осердям яких є ставлення до життя, смерті, здоров'я.

БРАХМАН – світова душа, абсолютне духовне начало в індійській ведичній філософії.

БУДДИЗМ – одна з трьох світових релігій (поряд із християнством та ісламом). Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, буддисти пропонують свій шлях подолання страждань. Визначальними для буддистів є вчення про перевтілення душі (сансара); закон відплати за скоєне (карма). Метою життя буддиста є досягнення нірвани – злиття з божественною першоосновою Всесвіту.

БУТТЯ – 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Г. Гегель). Перш ніж визначити, якою є річ, констатують факт її буття; 2) найзагальніша властивість усього суцього (матеріальні речі та ідеї, цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ); 3) буття як об'єктивне існування на протигагу фантому, ілюзії.

ВЕДИЗМ – релігія Стародавньої Індії доби Вед, в основі якої лежить міфологічна свідомість із визнанням культу багатьох богів (Агні, Адіті, Індра, Сур'я, Варуна, Сома та ін.), що уособлюють сили та явища природи (вогонь, землю, блискавку, небо, місяць).

ВІДЧУЖЕННЯ – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного та об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні це відношення між творцем і творінням, яке постало і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцеві; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах) і марксизмі.

ВІДЧУТТЯ – відображення у свідомості людини певних аспектів, якостей предметів, які безпосередньо впливають на органи чуття.

ВОЛЯ – непояснюване, ірраціональне прагнення до самоздійснення, просте поривання до буття, що, на думку А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, лежить в основі будь-якого існування.

ГЕДОНІЗМ (з грец. hedono – “насолада”) – етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітителі та ін.).

ГІЛОЗОЇЗМ (з грец. hile – “речовина”, “матерія”, zoe – “життя”) – учення про те, що матерія наділена чуттєвістю, яка різною мірою властива неживим, живим тілам і людині (Дж. Бруно, Б. Спіноза, Ж. Робінс).

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – такі проблеми, що виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу: у ХХ ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

ГУМАНІЗМ (лат. humanos – “людяний”) – 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить із “вічних цінностей, і природних прав”. Г. долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеження у ставленні до людини.

ДАО – одне з основних понять китайської філософії, першопричина, що породжує речі, шлях, долю, пустоту.

ДАОСИЗМ – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному закону дао.

ДЕМОКРАТІЯ – тип держави або політичної системи управління, що ґрунтується на принципах народовладдя.

ДОБРО – основна позитивна категорія моралі, що є певною протилежністю зла і відображає відчуття усвідомлення людиною своєї здатності творити благо.

ДУМКА – акт мислення, частина процесу мислення або його результат, зміст, продукт мислення, ідея.

ДУХ – ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух – настанову на загальне: моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність процесів, пов’язаних із продукуванням у суспільно-історичному процесі інтелектуальних образів, ідей, настроїв, поведінкових стереотипів тощо.

ДУША – індивідуальна своєрідність внутрішнього світу людини.

ЕВДЕМОНІЗМ (з грец. eudaimonia – “щастя”) – етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя; особистого – індивідуалістичний Е., або суспільного-соціального Е. Близький до гедонізму.

ЕГОЇЗМ (з фр. egoisme – “себелюбство”) – спосіб мислення і поведінки, який виходить із власних інтересів.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (від лат. ego – “я” і centrum – “осереддя”, “центр”): 1) філософський та етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється у крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. *existentia* – “існування”) – філософське вчення, за яким вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ (від лат. “існування”) – термін, витлумачений С. К’єркегором у його вихідному значенні як “вихід за межі встановленого, усталеного”, – означення провідної особливості людського існування: відсутності надійних, однозначних коренів буття.

ЕЛЕАТИ (за назвою м. Елеї) – представники давньогрецької філософської школи VI – V ст. до н. е., які протиставляли мислення чуттєвому сприйняттю, розробили вчення про ілюзорність усіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття.

ЕМПІРИЗМ – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

ЖИТТЯ – за Ф. Ніцше єдина справжня реальність, бо все у світі є лише різними проявами життя; в основі життя лежить “прагнення до волі”, тобто бажання виявити воління як таке.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, життєдіяльність якого ґрунтується на засадах машинного виробництва.

ІРАЦІОНАЛІЗМ – учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

ІРАЦІОНАЛЬНЕ – таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню і тлумаченню.

ІСТИНА (від лат. *intuitio*, від *intueor* – “уважно дивлюсь”) – спосіб осягнення істини через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд, на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

ІСТОРИЗМ – принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище необхідно розглядати у розвитку. І. у науці став поширеним після Ч. Дарвіна.

КАРМА – у буддизмі, джайнізмі та індуїзмі закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє у випадку перевтілення людини після смерті в іншу істоту.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін запровадив І. Кант. Суть К. і. І. Кант сформулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

КОНФУЦІАНСТВО – філософське вчення, яке у відносинах людини та світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.

КОСМОПОЛІТИЗМ – учення, що ґрунтується на заклику відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля вселюдської культури і традицій.

КОСМОС (з давньогр. “порядок”, “краса”, “влаштування”, “оздоблення”) – розуміння Всесвіту як розумного і закономірно впорядкованого.

КРЕАЦІОНІЗМ (від лат. creatio – “творення”) – учення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

КУЛЬТУРА – соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття.

ЛОГОС – у давньогрецькій філософії – світовий розум, закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків – думка і слово Бога.

МАКРОКОСМ І МІКРОКОСМ – поняття на означення фундаментальних орієнтирів європейського світобачення доби Відродження: макрокосм – великий світ, мікрокосм – малий світ, або людина. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією і виявом властивостей великого світу, а останній споріднений з якостями людини.

МАРКСИЗМ – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і теорію революційного перетворення буржуазного суспільства на соціалістичне і комуністичне (так званій науковий соціалізм).

МАТЕРІАЛІЗМ – напрям в історичному розвитку філософії, який уважає матерію першоосною всього сущого, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму і релігії. М. був притаманний давньогрецьким філософам (Демокріт), просвітителям XVII-XVIII ст. (Д. Дідро, Ж. Ламетрі), К. Марксу.

МИСЛЕННЯ – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

МІРА – філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних та якісних ознак предмета. М. – це протяжність (інтервал) кількісних змін, у межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі – означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

МІСТИЦИЗМ (гр. mistikos – “таємний”) – релігійно-філософський світогляд, який уможлиблює осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення у глибини власної свідомості; віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом шляхом злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських учень (Я. Бьоме, Е. Сведенборг та ін.).

МІФ (з грец. mifhos – “слово”, “оповідь”, “переказ”) – 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. М. є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства; 2) вигадка.

МОДЕРНІЗМ (з фр. modernisme, від moderne – “новітній”, “сучасний”) – 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві XX ст., яким властиві заперечення реалізму, утвердження суб'єктивного у художній творчості, відмова від спадщини художньої класики; 2) церковно-богословські напрями в сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до

існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

МОНАДА(з грец. monas – “одиниця”, “неподільне”) – основне поняття філософської системи Г. В. Лейбніца. Найпростіша, неподільна духовна єдність, першопочаток, основа явищ.

МОНІЗМ(з грец. monos – “один”, “єдиний”) – протилежний дуалізму і плюралізму філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або духу.

НАТУРАЛІЗМ – філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього суцього.

НАУКА – спеціалізований і спеціально культивованим вид пізнавальної діяльності, спрямований на продукування достовірних перевірених знань; у реальному житті суспільства Н. постає у трьох проявах: як сукупність знань; як спеціальна пізнавальна діяльність; як сукупність соціальних організацій та інститутів, що забезпечують провадження такої діяльності.

НАЦІЯ – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільноти, що історично склалася на певній території та характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, усвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території (“життєвого простору”).

НЕОПЛАТОНІЗМ – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши його з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

НЕОПОЗИТИВІЗМ – один з основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

НЕСВІДОМЕ – приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній найглибших інстинктів життя (на думку деяких дослідників, набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки): несвідоме присутньо впливає на процеси свідомості, особливо на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

НОМІНАЛІЗМ – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять). Представники Н. стверджували, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

ОБ’ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ – філософська система, згідно з якою першоосновою світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об’єктивно, незалежно від суб’єкта. Представниками О.і. є Платон, Г. Гегель, неотомісти.

ПАНЛОГІЗМ – філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, мисляча субстанція, що мислить себе, “розум, що сам себе пізнає” (Г. Гегель).

ПАНПСИХІЗМ – погляд, згідно з яким усі явища світу наділені душею, оскільки саме світова душа є джерелом життя й активності космосу;

такий підхід дозволяє розглядати зірки, планети, мінерали як одухотворених істот.

ПАНТЕЇЗМ – філософське і релігійне вчення про присутність Бога в естві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога у природі або, навпаки, природи у Богові.

ПАРАДИГМА (з давньогр. “взірець”) – у філософії та наукознавстві усталений взірець (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні забезпечувати достовірні результати наукового пошуку.

ПЕРИПАТЕТИКИ – учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

ПЕРСОНАЛІЗМ – релігійно-філософська течія, представники якої вищою реальністю і цінністю вважають персону – людину, Бога (американське відгалуження – В. Гокінг, французьке – Е. Муньє, Ж. Лакруа), а Світ сприймають як сукупність духовних персон (на зразок монад Г. Лейбніца).

ПІДСВІДОМЕ – одне з основних понять психоаналізу З. Фрейда, яке означає психічні процеси, що виникають і перебігають поза свідомим контролем. П. виявляється у снах, обмовках та ін.

ПІЗНАННЯ – процес цілеспрямованого відтворення дійсності людиною в абстрактних образах (поняттях, теоріях). П. пов’язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

ПІФАГОРИЗМ – напрям у давньогрецькій філософії, послідовники якого абсолютизували й обожнювали поняття числа і проголошували його першоосновою світу і сутністю речей.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. pluralis – “множинний”) – філософське вчення, яке визнає множинність субстанцій (Демокріт, Г. Лейбніц); учення, яке визнає множинність істин, поглядів на світ. П. характерний для соціологічних течій Заходу.

ПОЗИТИВІЗМ (з фр. positivisme – “умовний”, “позитивний”, “побудований на думці”) – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

ПРАГМАТИЗМ (з грец. pragma – “справа”, “дія”) – філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних операцій підпорядкування довілля і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

ПРАКСЕОЛОГІЯ – наукова дисципліна, що вивчає умови та методи ефективної практичної діяльності.

ПРАКТИКА – цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність – спосіб існування людини.

ПРОГРЕС – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

ПРОСВІТНИЦТВО – ідеологія молоді буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Найбільш яскравими представниками П. є Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та ін.

ПСИХОАНАЛІЗ – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

РАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *rationalis* – “розумний”) – філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

РЕАЛІЗМ (від лат. *realis* – “суттєвий”, “дійсний”) – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей.

РОЗСУДОК – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

РОЗУМ – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією.

РОМАНТИЗМ – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

САМІСТЬ – термін німецької класичної філософії, який став поширеним у філософських і психологічних концепціях XX ст., де він позначає внутрішній центр людської особистості, концентрацію особистих якостей людини.

САМОСВІДОМІСТЬ – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

САНСАРА – зафіксовані в текстах “Вед” давньоіндійські уявлення про переселення душі з одного тіла в інше після його смерті; душа, на відміну від тіла, вважається безсмертною. Подальше для душі втілення може підносити або знижувати статус попереднього життя залежно від добрих або поганих вчинків людини. Уже в давні часи С. усвідомлювалася швидше в негативних оцінках, ніж позитивних: нескінченне блукання душі поставало лише як накопичення страждань. Тому в середині I тисячоліття до н. е. у Стародавній Індії виникли духовні течії (або рухи), що шукали шляхів подолання С.

СВІДОМІСТЬ – прямо чи опосередковано пов'язаних відображення дійсності у формах, із практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає С. як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), спрямованих на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організованих часовим потоком свідомості.

СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ – нова якість психічної діяльності, за допомогою якої дійсність відображається у формах культури, тобто у штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку.

СВІТОГЛЯД – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

СВОБОДА – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. С. є підставою моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

СЕНСУАЛІЗМ (від лат. *sensus* – “почуття”, “відчуття”) – напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. С. пов’язаний з іменами Дж. Локка, Дж. Берклі, Е. Маха та ін. С. близький за змістом до емпіризму.

СЕРЕДНІ (ЛОКАЛЬНІ) СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ – спільноти людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками.

СИНЕРГЕТИКА (з грец. *sinergia* – “спільна дія”) – науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації у природних, соціальних і когнітивних системах.

СІМ’Я – соціально-біологічна спільнота, що існує на підставі шлюбних зв’язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми та відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

СКЕПТИЦИЗМ (з грец. *skepticos* – “той, що розглядає, досліджує”) – філософський напрям, який сповідує сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV–III ст. до н. е., яка розвивала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

СОЛІПСИЗМ (від лат. *solus* – “один”, “єдиний” та *ipse* – “сам”) – форма суб’єктивного ідеалізму; визнання справжньою реальністю лише суб’єкта, що мислить, а решта оголошується таким, що існує лише у свідомості індивіда.

СОФІЗМ – хибний силогізм (умовивід), якому надається підкреслено правильна форма з метою навмисного введення співрозмовника в оману.

СОФІСТИ – давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину у центр філософського пізнання (людина – міра всіх речей). С. суб’єктивізували та релятивізували істину, не гребуючи різними засобами, щоб збити суперника з пантелику.

СПИРИТУАЛІЗМ (від лат. *spiritualis* – “духовний”) – інша назва ідеалізму, вчення, яке вважає, що основою світу є духовне начало.

СПРИЙНЯТТЯ – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні, в сукупності всіх його аспектів, синтез певних окремих відчуттів.

СТРУКТУРАЛІЗМ – напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії і розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. С. мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. С. пов’язаний з іменами К. Леві-Стросса, М. Фуко та ін.

СУБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини творить об'єктивний світ. Існують сенсуалістичний С. і. (Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і трансцендентальний С. і. (І. Кант, Й. Фіхте, неоканціанці, феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

СУБЛІМАЦІЯ – непряме, опосередковане (іноді символічне) виявлення несвідомого у діяльності людини.

СХОЛАСТИКА (з грец. *scholē* – “вчена бесіда”, “школа”) – тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

СЦІЄНТИЗМ (від лат. *scientia* – “знання”, “наука”) – світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивних аспектів впливу природничих наук на розвиток культури.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (з грец. *telos* – “мета”) – вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, все має свою мету.

ТЕОЛОГІЯ – богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

ТЕОЦЕНТРИЗМ – принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

ТЕХНОЛОГІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – перехід до якісно нових способів технічної та виробничої діяльності, можливість яких відкрилася разом із досягненнями в галузях електроніки, інформаційної техніки, генної інженерії; всі вони повинні спричинитися до того, що людина здійснюватиме свою діяльність не за принципами грубого зовнішнього втручання у природні процеси, а шляхом їх внутрішнього регулювання на засадах урахування власних законів та властивостей.

ТЕХНОЛОГІЯ – виправдані способи застосування техніки та поєднання окремих ланок процесів людської діяльності.

ТЕХНОТРОННЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, яке ґрунтується на досягненнях технологічної революції, володінні інформацією, лібералізації суспільних відносин.

ТОМІЗМ – філософське богословське вчення Т. Аквінського і його послідовників, яке наприкінці ХІХ ст. трансформувалось у неотомізм.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНЕ (від лат. *transcendens* – “той, що виходить за межі”) – поняття, яке в деяких філософських системах означає правила (принципи) функціонування свідомості. У свідомості можна виокремити індивідуальні чуттєві (психічні) акти й однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, що їх канціанці та феноменологи називають трансцендентальними і що є потойбічними щодо чуттєвого

“матеріалу” свідомості. Так, І. Кант уважав трансцендентальними категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ – той, що зумовлює можливості пізнання.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ – той, що перебуває за межами свідомості й пізнання.

УНІВЕРСУМ – філософський термін на означення всієї буттєвої реальності (як досяжної, так і недосяжної для людини) у часі та просторі.

ФЕНОМЕН (з грец. *phainomenon* – “те, що з’являється”) – у буденній мові – унікальне явище; у філософії – чуттєві дані, взяті безпосередньо, самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця є Ф., і він сприймає його як даність, для вченого це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ (з грец. *phainomenon* – “те, що з’являється”) – філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як появою певної реальності. Ф. не розкриває реальність, а засвідчує її такою, якою вона є.

ФЕТИШИЗМ (з фр. *fetichisme* – “амулет”) – викривлене відображення в суспільній свідомості певних явищ, за якого речі наділяються непригамними їм властивостями (фетишизація грошей, золота, символів влади тощо).

ФІЗИКАЛІЗМ – одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, “фізикалій”.

ФІЛОСОФІЯ – теоретичний світогляд, учення, яке прагне досягнути загальне у світі, людині та суспільстві. Ф. вибудовується із сумнівів й обґрунтувань, доведень, живе у вільних дискусіях, а тому по-справжньому можлива лише в демократичному суспільстві. Філософськими дисциплінами є *метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика* та ін. Ф. вивчає всі феномени культури під кутом зору загальності, тобто з’ясування їх суті, місця і функцій у культурі.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – напрям у так званій неklasичній філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Ф. ж. пов’язана з іменами Ф. Ніцше, В. Дільтея, А. Бергсона, З. Фрейда.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ – вчення про природу і сутність людини.

ФУТУРОЛОГІЯ (від лат. *futurum* – “майбутнє” і логія) – галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; учення про майбутнє.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* – “громадянський”, “державний”) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й

часі, що може мати ієрархічні рівні (наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін запровадив В. Р. Мірабо (1757 р.).

ЦІННІСТЬ – значущість, яку люди надають речам, явищам і яка становить основу ставлення до них вибору, надання переваги тощо. Цінна є лише в актах оцінювання, коли обирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (П. Ріккерт, М. Вебер, М. Шелер та ін.).

СПИСОК ОСНОВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акименко А.Д. Об элементах понимания методологии целостного понимания человека / А.Д. Акименко // Философские науки.– 1991.– № 7.– С. 161-170.
2. Андрос Є.І. Інтелект у структурі людського буття / Є.І. Андрос.– К.: СтилоС, 2010.– 358 с.
3. Аргонов В.Ю. Искусственное программирование потребностей: путь к деградации или новый стимул развития / В. Аргонов // Вопросы философии.– 2008.– № 12.– С. 22-37.
4. Артюхов И.В. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / И.В. Артюхов – М.: издательство ЛКИ/URSS, 2008.– 320 с.
5. Бейлин М.В. Ноосфера как единое мыслящее человечество / М.В. Бейлин // Практична філософія.– № 2 (36).– 2010.– С. 44-48.
6. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек.– М.: Прогресс-Традиция, 2000.– 348 с.
7. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек.– М.: Прогресс-Традиция, 2001.– 304 с.
8. Беялетдинов Р.Р. Кибер-человек: взгляд в будущее / Р.Р. Беялетдинов // Человек.– 2006.– № 6.– С. 128-131.
9. Бонецкая Н.К. Андрогин против сверхчеловека / Н.К. Бонецкая // Вопросы философии, 2011.– №7.– С. 81-95.
10. Братерська-Дронь М. Філософія безсмертя в етиці космізму / М. Братерська-Дронь // Всесвіт.– 2001.– № 34.– С. 101-105.
11. Буровский Л.М. Люди ли мы? (О соотношении «естественного» и «искусственного» в современном человеке) / Л.М. Буровский // ОНС.– 1996.– № 4.– С. 122-132.

12. Вельков В.В. Куда идет эволюция человечества / В.В. Вельков // Человек. – 2003. – №2. – С. 16-29.
13. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни / В.И. Вернадский. – М.: Сов. Россия, 1989. – 704 с.
14. Герасимова Е. Майбутнє свідомості людини в умовах домінування віртуальної реальності / Е. Герасимова // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 107-112.
15. Глазко В.И., Чешко В.Ф. «Опасное знание» в «обществе риска» (век генетики и биотехнологий): Монография. – Харьков: ИД «ИНЖЕК», 2007. – 544 с.
16. Гнатик Е.Н. Роль ценностного подхода в антропогенетике и генетической инженерии / Е. Гнатик // Вопросы философии. – 2007. – №6. – С. 70-78.
17. Гнатик Е.Н. Философские проблемы евгеники: история и современность / Е.Н. Гнатик // Вопросы философии. – 2005. – №6. – С. 93-106.
18. Гуревич П.С. Феномен деантропологизации человека / П.С. Гуревич // Вопросы философии. – 2009. – №3. – С. 19-31.
19. Денисова Т. Смерть – предельное одиночество? / Т. Денисова // Человек. – 2008. – №5. – С. 106-118.
20. Добронравова І.С. Наукове бачення місця людини в світі / І.С. Добронравова // Філософія. – К.: Вища школа, 1994. – 338 с.
21. Емелин В.А., Тхостов А.И. Технологические соблазны современного общества: предел внешних расширений человека / В. Емелин, А. Тхостов // Вопросы философии. – 2010. – №5. – С. 84-90.
22. Казначеев В.П., Спирин Е.А. Космопланетарный феномен человека / В. Казначеев. – Новосибирск: Наука, 1991. – 304 с.
23. Киселёв Г.С. Мир человека: тупиковая ветвь эволюции? / Г.С. Киселёв // Вопросы философии. – 2007. – №4. – С. 5-20.
24. Корсак К.В. XXI століття: ноорозвиток людства і порятунок від колапсу на базі нанотехнологій / К.В. Корсак // Практична філософія, 2011. – №2(40). – С. 55-63.

25. Кувшинов С.В., Ярославцева Е.И. Человек в оцифрованном мире / С.В. Кувшинов, Е.И. Ярославцева // Философские науки.– 2009.– № 6.– С. 120-138
26. Кутьин С.Е. Бессмертие: иллюзия или реальность / С.Е. Кутьин // Философские науки.– 1991.– № 9.– С. 73-84.
27. Кутырев В.А. Конструкция постчеловека: персонаж в персональном компьютере / В.А. Кутырев // Человек.– 2005.– № 2.– С. 5-20.
28. Кутырев В.А. Могущественный раб техноса... / В.А. Кутырев // Человек.– 2006.– № 4.– С. 47-62.
29. Кутырев В.А. Философия трансгуманизма / В.А. Кутырев.– Нижний Новгород: Нижегородский университет, 2010.– 85 с.
30. Лекторский В.А. Идеалы и реальность гуманизма / В.А. Лекторский // Вопросы философии.– 1994.– № 3.– С. 22-28.
31. Лекторский В.А. Философия, общество знания и перспектива человека / В.А. Лекторский // Вопросы философии.– 2010.– № 8.– С. 30-35.
32. Лесков Л.В. Возможна ли эволюция *homo sapiens*? / Л.В. Лесков // ОНС.– 1994.– № 6.– С. 147-154.
33. Маритен Ж. Интегральный гуманизм // Маритен Ж. Философ в мире.– М.: Высшая школа, 1994.– С. 12-72.
34. Марков Б.В. Образ человека в постантропологическую эпоху / Б.В. Марков // Вопросы философии.– 2011.– № 2.– С. 23-34.
35. Нариньяни А.С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего / А.С. Нариньяни // Вопросы философии.– 2008.– № 4.– С. 3-17.
36. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи – М.: Прогресс, 1985.– 302 с.
37. Попович М.В. Бути людиною / М.В. Попович.– К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2011.– 223 с.

38. Савостьянова М.В. Перспективы человека разумного: эволюция или адаптация? / М.В. Савостьянова. – К.: Издатель ПАРАПАН, 2005. – 168 с.
39. Степин В.С. Философская антропология и философия науки / В.С. Степин. – М.: Высшая школа, 1992. – 191 с.
40. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
41. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – 557 с.
42. Труфанова Е.О. Человек в лабиринте идентичностей / Е.О. Труфанова // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 13-23.
43. Тульчинский Г.Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности / Г.Л. Тульчинский // Вопросы философии. – 2009. – № 4. – С. 41-56.
44. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ОАО “ЛЮКС”, 2004. – 246 с.
45. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1992. – 576 с.
46. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер – М.: Издательство АСТ, 2004. – 539 с.
47. Эттингер Р. Перспективы бессмертия / Р. Эттингер; пер. с англ. Д.А. Медведева. – М.: Науч. Мир, 2003. – 132 с.
48. Юдин Б.Г. В фокусе исследования – человек: этические регулятивы научного познания / Б.Г. Юдин // Этос науки. – М.: Academia, 2008. – С. 361-383.